MAJOLICATEGELS in het MAS - MUSEUM AAN DE STROOM
Deel IV
MAJOLICA-ATELIER DEN SALM
en het tegeltableau
“de BEKERING van SAULUS”

Studierapport

Frans Caignie, 2021- versie 1

We have on the other hand all the tiles exhibited as local productions in the archeological museum the Vleeschhuis at Antwerp, notably the large tile picture of the Conversion of St. Paul, dated 1547, and all the Antwerp tiles in the Claes Collection in that city, some of which, dated 1544, go to make up panels with specimens in the museum.

-

All these tiles, as M. Claes himself has assured me absolutely, came from a house in the rue des Peignes, where most of them were found in a heap in the garden.

Marcel Laurent, 1922 (1)

Afb. 1.1. Het Saulustableau na restauratie in 2018, MAS, Antwerpen, inv. AV.1571 (© Michel Wuyts en Bart Huysmans).

Inleiding 3
1. Het Saulustableau 5
2. De aankoop 7
3. Interesse vanwege British Museum 11
4. Herstellingen en Restauraties 18
5. Frans Claes en Marcel Laurent 24
6. L. van Ryswyck 28
7. Majolica-atelier Den Salm in de Kammenstraat 34
7.1. Vroegste situering 34
1565 - Virgilius Bononiensis 34
1649- Blaeu 35
1584-1585 - Kadastrale Ligger van Antwerpen 35
7.2. Lambrecht Collegie 37
7.3. Van Guilliam van Brecht tot Theresia Francisca Vanden Kerckhoven, 1621 - 1756 42
Jan Maes en Adriana van Mandale 42
Andries Damiens en Helena Verbeeck 43
7.4. Werbrouck, 1771 – 1813 44
De verkoop 44
1800 (ca.) - Gevelplan 45
1800-1815 - Bevolkingsregister Kammenstraat 773/52/34 49
1804 - Galerie de tableaux 49
1800-1815 - Bevolkingsregister Kammenstraat 774/50/32 50
1856 - Tableau de concordance 50
1813 - Het proces rond Werbrouck en La Coste 50
7.5. Na Werbrouck: Van Geetruyen 52
Kammenstraat 773/52/34 52
Kammenstraat 774/50/32 53
7.6. Na Van Geetruyen: Nuesell op Kammenstraat 34 en 32 54
8. De Kammenstraat op stadsplannen 55
8.1. 1823-24 - Oorspronkelijk Primitief Kadasterplan 55
8.2. 1846 - de Lossonkaart 57
8.3. 1855 - plan Valerius-Jouan 58
9. Aanleg van de Nationalestraat 59
9.1. De concessie Pierquin 59
9.2. 1876 en 1880 - de stadsplannen van Antwerpen 62
9.3. 1877 (vóór) - Perceelplan 63
9.4. 1877 (ná) - Perceelplan 64
9.5. 1898 - Brandverzekeringskaart van Gervais 66
10. Het onderzoek: feiten en hypotheses 67
10.1. De Winter Giulius en Cornelus? 69
10.2. Bogaerts Antonius Josephus Albertus? 70
10.3. Smidgasten? 71
10.4. Frans Claes? 71
Conclusie 76
Bibliografie 77

Inleiding

Antwerpen heeft in de 16de eeuw een bloeiende majolicanijverheid gekend. De term *majolica* staat voor veelkleurig aardewerk dat beschilderd is naar de Italiaanse 15de-16de-eeuwse smaak.[2]
Het productengamma omvatte hoofdzakelijk tegels en schotelgoed, maar ook aanverwante gebruiksgoederen als albarelli, zalfpotjes, siroopkannen en papkommen[3]; zelfs huisnaamplaten[4] behoorden tot het assortiment. Ze zijn beschilderd met de metaaloxidekleuren wit, blauw, groen, oranje, geel en paars.

Op tegelgebied geldt het 98-tegels tellend majolicatableau in de MAS|collectie Vleeshuis met de voorstelling van de *Bekering van Saulus op weg naar Damascus* als het meesterstuk van deze 16de-eeuwse Antwerpse kunst-nijverheid.

Volgens een (mondelinge?) mededeling gedaan door Frans Claes[5] aan Marcel Laurent[6] zijn de tegels die dit tableau samenstellen, gevonden op het terrein van het 16de-eeuwse majolica-atelier *Den Salm* in de Kammenstraat[7] te Antwerpen. Het citaat op de titelpagina van dit rapport is de weergave van deze communicatie, dat enerzijds dé gouden tip blijkt te zijn voor het antwoord op de vraag naar de herkomst van de tegels van dit tableau, maar anderzijds ons achterlaat met de vraag hoe Frans Claes aan deze informatie kwam om dit zo overtuigend aan Marcel Laurent mede te delen, zoals diens woorden *assured me absolutely* uitdrukken. Algemeen wordt aangenomen dat deze vondst ca. 1880 zou hebben plaatsgevonden op het ogenblik van de aanleg van de Nationalestraat die deels dwars door het terrein van atelier Den Salm is aangelegd. Tot op heden werd echter geen enkel element aangebracht dat het tijdstip en de locatie van deze vondst kan bevestigen. De toewijzing van dit tegeltableau aan het atelier Den Salm - en bij uitbreiding de aanduiding van atelier Den Salm als bakermat van de Antwerpse majolicanijverheid - is grotendeels op deze ene (mondelinge?) mededeling gebaseerd. Ditzelfde geldt voor een groot deel van de overige majolicategels in de MAS|collectie Vleeshuis.

Het tegeltableau de *Bekering van Saulus op weg naar Damascus* werd in 1890 aangekocht door Museum van Oudheden Het Steen van de heer L. van Ryswyck. In eerste instantie dienen we dit *majolicategeltableau* voor te stellen zoals het in 1890 waarschijnlijk werd overgedragen aan het museum. De aandacht wordt hierbij gevestigd op de lacunes die het voorwerp zullen zijn van enig herstelwerk, niet enkel in het jaar 1890, maar ook tijdens latere restauratiecampagnes.

Over de aankoop door het museum werden een aantal bijzondere archiefstukken opgedist die toelaten een beeld te schetsen hoe de koop tot stand is gekomen en welke de hoofdrolspelers hierbij waren. Eigenlijk moet dit verhaal in al zijn detail gekend zijn om verder in de studie te begrijpen wat zich heeft afgespeeld in de enkele maanden die de kooptransactie voorafgingen, waarin het tableau bijna uit onze handen was geglipt. Dat verhaal wordt in een derde hoofdstuk uit de doeken gedaan.

Om nog even in hetzelfde jaar 1890 te blijven, leren we vervolgens welke herstelwerken er werden uitgevoerd aan het tegeltableau vooraleer het aan het grote publiek in Museum van Oudheden Het Steen kon worden getoond, en wie daaraan een belangrijke bijdrage heeft geleverd.

In een vijfde hoofdstuk wordt iets meer in detail ingegaan op de in de aanhef van het artikel geciteerde communicatie tussen Frans Claes en Marcel Laurent en voornamelijk wat we leren uit deze communicatie, maar jammer genoeg ook moeten vaststellen wat we niet te weten komen.

Een belangrijke speler in de verwerving van het tableau door het museum is de verkoper van het kunstwerk, in de museumverslagen genaamd 'de heer L. van Ryswyck', van wie we zo veel mogelijk gegevens hebben willen verzamelen om uiteindelijk een antwoord te vinden op de vraag waarover het in dit onderzoek eigenlijk gaat: hoe komt deze van Ryswyck in het bezit van dit prachtig en uniek tegeltableau dat na zijn vervaardiging in 1547

1. Laurent 1922, 294.
2. Voor een algemene kennismaking met het onderwerp majolica, zie: Dumortier 2002, Veeckman (red.) 2002.
3. Geyskens en Caignie 2021.
4. Caignie 2017; Caignie 2018a.
5. Frans Claes (1860-1933), conservator van het Museum Vleeshuis te Antwerpen; zie verder (punt 5).
6. Marcel Laurent (1872-1946), conservator van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel; zie verder (punt 5).
7. De oorspronkelijke straatnaam *Cammerstraete* vervormde in de loop der jaren tot Kammenstraat, wat in de Franse periode vertaald werd als *rue des Peignes*.

volledig in de anonimiteit is gebleven en nu plots in 1890, bijna drie-en-een-halve eeuw later, tevoorschijn komt.
Wat is de link tussen van Ryswyck en het pand Den Salm in de Kammenstraat? Het moet erkend dat de concrete vraagstelling en de verwoording van het doel van dit onderzoek pas ruim over de helft van dit studierapport op deze zeer uitdrukkelijke wijze geformuleerd wordt. Echter, alle gegevens die in de voorgaande hoofdstukken werden samengebracht, vormen een vergaarbak van feiten en data, belangrijke en minder belangrijke, die bij het eigenlijke onderzoek van pas kunnen komen en dus voorafgaandelijk gekend moeten zijn.

Uiteraard moet ook de geschiedenis van majolica-atelier Den Salm geschreven worden, in het bijzonder de bewoningsgeschiedenis, en dan voornamelijk die vanaf het ogenblik van stopzetting van de majolicaproductie ca. 1620 tot de vroege 20ste eeuw. Hierin wordt veel aandacht besteed aan een markante eigenaar en bewoner van het pand, burgemeester Werbrouck die *maire* was onder Napoleon.
In de aanvang van deze inleiding werd reeds de aanleg van de Nationalestraat vermeld die een enorme impact heeft gehad op het bouwblok waarin atelier Den Salm is gelegen. Via straatplannen uit die periode kan dit visueel geïllustreerd worden en kan ook de huidige ligging van het toenmalige pand Den Salm exact aangeduid worden.

Het eigenlijk onderzoek dat op deze negen inleidende punten volgt, zal nog heel wat bijkomende materies moeten aansnijden.

Krijgen we aan het einde van het onderzoek een antwoord op die ene vraag: een overtuigend bewijs dat de heer van Ryswyck de tegels van het Saulustableau heeft ‘gevonden’ op het 19de-eeuws terrein van atelier Den Salm, of zullen we ons moeten troosten met een zo realistisch mogelijk gemotiveerde hypothese?

1. Het Saulustableau

Het tegeltableau de *Bekering van Saulus op weg naar Damascus*, ook wel de *Val van Saulus* genoemd en in de omgangstaal meestal aangeduid als het *Saulustableau*, toont Saulus van Tarsus die op weg is naar Damascus (afb. 1.1). Saulus had aan de hogepriester brieven gevraagd om in de synagogen van Damascus alle christenen die hij zou vinden, mannen als vrouwen, gevangen te nemen en naar Jerusalem te voeren. Toen hij Damascus naderde, omstraalde hem plots een licht uit de hemel. Hij viel ter aarde en hoorde een stem die hem zei “Saul, Saul, waarom vervolg jij Mij?” Saul sprak “Wie zijt gij Heer?” De stem antwoordde “Ik ben Jezus, die gij vervolgt. Maar sta op en ga de stad in; daar zal iemand zeggen wat je moet doen.” Saulus was blind geworden door de enorme lichtflits. Na drie dagen werd hij in Damascus de hand opgelegd door Annanias, een leerling van Jezus; hij zag opnieuw, liet zich terstond dopen en begon in de synagoge over Jezus te prediken.[1]

Een aantal elementen uit dit Bijbelverhaal zijn duidelijk aanwezig in de voorstelling op de tegels van het tableau. In de bijbel is echter geen sprake van een paard; op het tegeltableau komen vier paarden voor en in totaal 21 personages. De voorstelling is gebaseerd op een originele maar nu verloren gegane schilderij van Francesco Salviati (1510-1563) dat ons bekend is door een gravure van Enea Vico (1523-1567).[2]

Op de tegels in het bovenste en onderste deel van de lijst staan steeds twee of drie putti die antieke vazen of groteske maskers dragen, afgebeeld op een blauwe en bruine achtergrond. Ze zijn geschilderd als een doorlopende strook van tegel tot tegel, waarbij elke tegel een andere compositie vertoont. In de flankerende pilasters, uitgevoerd in geel, zijn groteske maskers, vazen en halfmenselijke figuren, vastgezet in decoratief ijzerwerk, met elkaar verbonden door slingers van vruchten en bloemen (afb. 1.2).

Afb. 1.2. Het Saulustableau vóór restauratie in 2018, MAS, Antwerpen, inv. AV.1571 (© Michel Wuyts en. Bart Huysmans)

1. De Bijbel 1981, Handelingen, Hoofdstuk 9, Saulus op reis naar Damascus, vers 1-19, 1426-1427.
2. De Vos et al. 2018, 40.

Het tableau telt 98 tegels, geplaatst in 7 rijen van elk 14 tegels. Daar de tegels met de hand werden gesneden, zijn de afmetingen zeer onregelmatig; de breedte bereikt maximaal 142 mm, de dikte ruim 21 mm. Ze worden genummerd van bovenaan links naar onderaan rechts, een nummering die bij de productie in dezelfde volgorde op de tegelruggen is aangebracht.

Er ontbraken echter negen-en-een-halve originele majolica-tegels.
Die lacunes situeren zich op tegelplaatsen 7, 8, 9 en 12 in de bovenrand en op tegelplaatsen 71 en de linkerhelft van 72 aan de linkerzijde van het tableau.
Ook op tegelplaatsen 87, 90 en 91 in de onderrand van het tableau ontbraken tegels.
Ongeveer in het midden van de vijfde tegelrij is tegelplaats 64 eveneens ingevuld met een niet-originele tegel.
Deze negen-en-een-halve niet-originele tegels kan men op afb. 1.2 herkennen aan hun afwijkende kleurstelling.
In het vierde hoofdstuk wordt dieper ingegaan op deze problematiek en op alle restauratie-ingrepen die in de loop der tijden werden uitgevoerd.
Op de tegel in de hoek onderaan rechts van het tableau (tegelplaats 84) is de datum 1547 ingeschreven, jaartal dat als productiejaar mag worden aangenomen (afb. 1.3).

Afb. 1.3. Tegel op plaats 84 met de schilderdatum 1547

2. De aankoop

Het Saulustableau wordt voor het eerst vernoemd door Pieter Génard.[1] In het gedrukte verslag van de zitting van donderdag 22 mei 1890 van het Bestuur van het Museum van Oudheden Het Steen te Antwerpen, waarvan Génard secretaris was, lezen we:

> *Men bekrachtigt de aankoop gedaan van de heer L. van Ryswyck eener majolica, van verscheidene kassen, eener gebeeldhouwde kroonlijst van schouw, eener partij gouden leder en andere meubelen. Deze voorwerpen zullen zoveel mogelijk in eene en dezelfde zaal geplaatst worden.*[2]

En verder:

> *De heer gouverneur laat weten dat bij koninklijk besluit van 17 dezer [17 mei 1890] eene toelage van 3400 fr. door het Ministerie van binnenlandse zaken voor het verrijken der verzamelingen is vergund.*[3]

Verrassend is de vaststelling dat de bovenvermelde bekrachtiging van aankoop niet is vermeld in het door Pieter Génard handgeschreven verslag van die bestuurs-vergadering, die normaliter aan de gedrukte versie is voorafgegaan![4]

Eveneens verrassend is de vaststelling dat in geen enkele andere bestuursvergadering, voorafgaand aan of volgend op die van 22 mei 1890, sprake is van een aankoop van majolica van de heer L. Van Ryswyck, noch in de geschreven versie, noch in de gedrukte![5]

Het Koninklijk Besluit van 17 mei 1890 die een toelage van 3400 fr. toekent voor het verrijken der verzamelingen, laat veronderstellen dat de aankoop al in een vorige vergadering was behandeld. Uit de ontvangstbewijzen van betaling door het Museum van Oudheden aan de in hogervermeld verslag genaamde heer L. van Ryswyck kan inderdaad worden opgemaakt dat de eigenlijke verkoop al eerder dan 22 mei werd afgesloten. Met name op 15 maart 1890 werd een betaling gedaan van 2000 fr. *voor de eerste helft van den koopprijs van eene lijst met gekleurde ticheltjens, kasten en andere meubelen*; op 21 april 1890 werd een betaling gedaan van 2000 fr. *voor de tweede en laatste helft van den koopprijs van eene lijst met gekleurde ticheltjens, kasten en andere meubelen* (afb. 2.1).[6] De ontvangstbewijzen werden uitgeschreven op naam van Van Ryswyck-Bogaerts; zie verder (punt 6).

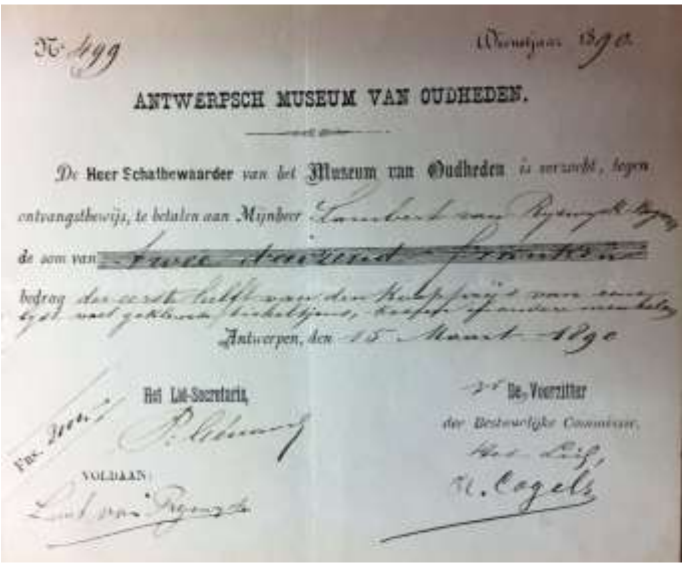
N° 499 Dienstjaar 1890.
ANTWERPSCH MUSEUM VAN OUDHEDEN.
De Heer Schatbewaarder van het Museum van Oudheden is verzocht, tegen ontvangstbewijs, te betalen aan Mijnheer
de som van
bedrag
Antwerpen, den 15 Maart 1890
Het Lid-Secretaris,
De Voorzitter der Bestuurlijke Commissie,
VOLDAAN:

N° 501 Dienstjaar 1890.
ANTWERPSCH MUSEUM VAN OUDHEDEN.
De Heer Schatbewaarder van het Museum van Oudheden is verzocht, tegen ontvangstbewijs, te betalen aan Mijnheer
de som van
bedrag
Antwerpen, den 21 April 1890
Het Lid-Secretaris,
De Voorzitter der Bestuurlijke Commissie,
VOLDAAN:

Afb. 2.1. Ontvangstbewijzen van respectievelijk 15 maart en 21 april 1890 voor betaling van de koopprijs van 'eene lijst met gekleurde ticheltjens, kassen en andere meubelen'

1. Pieter Génard (1830 - 1899) was historicus en stadsarchivaris van Antwerpen; zie verder.
2. Bulletijn 1887-1890, zitting van donderdag 22 mei 1890, 194.
3. ibid., 192.
4. SAA (Stadsarchief Antwerpen), 1020#225, Inschrijfboeken 1862-1895, zitting van 22 mei 1890.
5. SAA, 1020#225, Inschrijfboeken 1862-1895, zittingen van 1 februari, 14 november 1889; 2 april, 13 juni, 2 augustus, 6 oktober 1890; 29 januari, 26 februari, 11 april, 29 november 1891.
6. SAA, 1020#115, 15 maart 1890, eerste helft van Saulustableau 2000 fr.;
   SAA, 1020#115, 21 april 1890, tweede helft van Saulustableau 2000 fr.

De uitbetaling aan Lambert van Ryswyck dd. 15 maart en 21 april vond plaats nog vóór de subsidie werd aangevraagd (28 april) en vóór die bij K.B. van 17 mei werd toegekend, wat blijkt uit volgende brief van 27 mei 1890:

> *Ministère de l'intérieur et de l'instruction publique - Administration des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts, n° 10973, Bruxelles, le 27 mai 1890.*
>
> *Au Comité provincial des monuments à Anvers, M. Genard, secrétaire*
>
> *J'ai l'honneur de vous faire connaître, comme suite à votre lettre du 28 avril dernier, qu'une somme de frs. 3400 sera mise prochainement à la disposition de votre comité en vue de couvrir les frais d'acquisition pour le musée d'antiquités de la ville d'Anvers d'un mobilier du XVIe siècle et d'un tableau en majolique datant de 1547. Le mandat créé à cette occasion vous parviendra par l'intermédiaire de M. le Gouverneur de la province. [getekend] Le ministre de l'intérieur et de l'instruction publique.*[1]

In een bijlage aan het gedrukte verslag van de zitting van 22 mei geeft Pieter Génard meer bijzonderheden over genoemde *aankoop eener majolica*. Hoewel de vervaardigingstoeschrijving sindsdien achterhaald is, verdienen de enkele concrete data 'uit de eerste hand', maar ook de met veel 19de-eeuwse dichterlijke lof beschreven voorstelling van het tableau, hier een integrale reproductie. In deze beschrijving herkennen we het Saulustableau zoals het tot voor kort in Museum Vleeshuis was tentoongesteld en nu tot de MAS|collectie Vleeshuis behoort.

> *De bestuurlijke commissie van het Steen komt van den heer van Ryswyck-Bogaerts een tafereel in majolica aan te kopen dat, zonder de minsten twijfel, naar de teekeningen of onder den invloed van Cornelis Floris II vervaardigd is. Figuren en sieraden gelijken volkomen op die van den Liggere.*
>
> *Het tafereel dagteekent van 1547 en is 0m95 hoog en 1m90 breed. Het bijzonderste onderwerp, in glazuur van verschillige kleuren, stelt de bekeering van den H. Paulus voor. Het is een meesterlijke samenstelling waaraan Cornelis' broeder, Frans Floris, wellicht niet vreemd is. Wat de inlijsting betreft, gansch door Cornelis uitgevoerd, zij is eenkleurig blauw, met geel opgehelderd. Wie weet of het tafereel niet gemaakt is in de werkhuizen van Jacob Floris I, Cornelis' broeder, die glasschilder was en bijgevolg eenen oven voor het bakken van glas en porcelein bezat? Het werk, dat weldra in het Museum van Oudheden in het Steen zal geplaatst worden, telt onder het getal dergene welke ons eene nieuwe uitdrukking van den kunstsmaak onzer voorouders veropenbaren. Wij denken het eenig in zijn aard en onder alle opzichten waardig de aandacht der kenners op te wekken.*[2]

Pieter Génard en het Museum van Oudheden Het Steen

Pieter Génard (1830, 27 april - 1899, 3 maart) was historicus en van 1863 tot 1894 stadsarchivaris van Antwerpen. In 1864 begon hij met het uitgeven van het *Antwerpsch archievenblad*, dat zou lopen tot 1893. Hij was medeoprichter van het tijdschrift *De Vlaamsche School*, een van de stichters van het *Aardrijkskundig Genootschap van Antwerpen* waarvan hij lange tijd secretaris was, werkend lid van de *Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* en voorzitter van de *Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*.

In 1862 opperde Génard - als lid van het Antwerpse Comité der briefwisselende leden der Koninklijke Commissie van Monumenten - om in elke provincie een oudheidkundig museum op te richten. Volgens hem was in Antwerpen Het Steen de geschikte plaats hiervoor. De stad steunde het voorstel, zodat door architect Kennes begonnen werd met een restauratie van de oude burcht. Het Museum van Oudheden in Het Steen werd ingehuldigd op 16 augustus 1863 en voor het publiek opengesteld op 14 augustus 1864.[3] Génard vervulde er jarenlang de functie van secretaris en, zoals blijkt uit de hierboven geciteerde teksten, speelde hij een belangrijke rol bij de verwerving van het Saulustableau. Het was ook hij die in 1862 het idee naar voren schoof om in de burcht Het Steen een museum onder te brengen.

1. SAA, 1020#099, 27 mei 1890.
2. ‚Génard 1890. Ook gepubliceerd in *Bulletin de l'Académie d'Archéologie de Belgique, 4e serie des annales*, 2ème partie, 1890, 43-44.
3. Bron: https://nl.wikipedia.org/wiki/Pieter_Génard (gelezen 26 november 2016).

Museum van Oudheden Het Steen

Het Steen, het oudst bewaarde gebouw van Antwerpen, werd gebouwd tussen 1200 en 1225 en werd destijds *Antwerpse burcht* genoemd. Binnen de Burcht bevonden zich belangrijke instellingen zoals de Vierschaar (de voormalige rechtbank), de Sint-Walburgiskerk, het Reuzenhuis, Het Steen, de Werf en de Vismarkt. Rond 1520, ten tijde van Karel V, werd de Burcht grondig verbouwd en noemde men het voortaan *'s-Heeren Steen*. In 1549 schonk Karel V het gebouw aan de stad Antwerpen, die het tot 1828 in eigendom behield. Van 1303 tot 1823 werd het gebouw als gevangenis gebruikt, daarna diende het als tehuis voor invalide soldaten. Nadat de overheid het gebouw in 1827 had opgeëist, werd het een jaar later aan een houtzager verkocht. In 1842 kocht de stad het gebouw echter weer terug. In de jaren 1880, toen men de kades rechttrok en de Schelde verbreedde, werd een groot deel van de burcht afgebroken. Het overgebleven gebouw werd hierna simpelweg "Het Steen" genoemd. Toch werd meteen ook in 1889-1890 een nieuwe vleugel aangebouwd en ook andere delen werden verbouwd.
Het Museum van Oudheden Het Steen ging in 1952 over in het Nationaal Scheepvaartmuseum, dat echter al meteen van 1953 tot 1958 ontoegankelijk was door verbouwingswerken. Het Scheepvaartmuseum sloot uiteindelijk de deuren op 28 december 2008. Vanaf 2010 werd de collectie overgeplaatst naar het nieuwgebouwde Museum aan de Stroom, het MAS.[1]

Voorgaande archiefstukken geven een beeld hoe de aankoop van het tegeltableau is tot stand gekomen. Voor de bestuursleden van Museum van Oudheden Het Steen was het tableau niet dé aankoop van de eeuw. In de verslagen worden er weinig woorden aan besteed. Het tableau wordt *een majolica* genoemd. Het woord *tegel* of de aanduiding van de voorstelling *val van Saulus* komen er niet in voor. Mogelijk is dit te verklaren door de materie *majolica* die op dat ogenblik niet zo gekend was bij de bestuursleden. Het was trouwens ook het eerste stuk "verglaasd aardewerk" dat door het museum werd aangeschaft. Majolicategels zullen pas enkele jaren later de collectie van het museum komen verrijken. Enkel Pieter Génard duidt het aan als "een tafereel"; de tegels zijn op het ogenblik van de aankoop dus al gemonteerd in tableauvorm. Dankzij de aantekening van Génard hebben we wel zicht gekregen op de belangrijkheid van het verworven stuk.

Génard vernoemt het Saulustableau ook in zijn boek *Anvers à travers les âges*, een tweedelig werk waaraan hij zes jaar werkte, van 1886 tot 1892.[2] In het tweede deel, waarvan de eindredactie waarschijnlijk plaatsvond na de aankoop van mei 1890, lezen we

> *... un tableau en majolique d'une grande valeur, acquis par la commission du musée d'antiquités de M. Van Ryswyck-Bogaerts, qui l'avait découvert dans une maison de cette ville.*[3]

Génard, een tijdgenoot van Van Ryswyck, meent dus te weten dat het Van Ryswyck is die de tegels van het Saulustableau heeft ontdekt; zie verder (punt 10.5).

1. Bron: https://nl.wikipedia.org/wiki/Het_Steen_(Antwerpen) (gelezen 26 november 2016).
2. Génard 1886-1892.
3. Ibid., tome II, 460-461.

Toch gaat het tableau niet aan de aandacht van de buitenwereld voorbij. Vanwege de redactie van het Parijse *Bulletin des Musées* wordt in een brief van 15 september 1890 de vraag gesteld

> *om informatie te ontvangen en indien mogelijk een foto van het geheel of een deel van de tegels [carrelage] die recent door het Museum van Oudheden zijn verworven, en die toegeschreven worden aan Jan Floris, voor publicatie in het volgende nummer van het Bulletin des Musées.*[1]

Op de rugzijde van deze brief is een ontwerp van antwoord neergeschreven dat waarschijnlijk in een afzonderlijke brief is verzonden. Het ontwerp is gedateerd 7 oktober 1890. De schrijver zendt een nota mee die hij zopas heeft gepubliceerd in het *Bulletin de l'Academie d'Archéologie de Belgique sur le tableau en majolique conservé au Musée d'antiquités du Steen* en voegt hieraan toe: *op dit ogenblik is het erg moeilijk om een foto van dit werk te bekomen.* Hoewel het briefontwerp niet is ondertekend, is het duidelijk dat Pieter Génard de auteur ervan is aangezien hij verwijst naar het artikel dat door hem werd gepubliceerd (cf. infra).

Een foto kon toen niet geleverd worden. De eerste foto's van het tableau die we konden traceren, dateren uit 1918, beschikbaar in de fototheek van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK) te Brussel en daar aangegeven zijn als 'clichés allemand' (afb. 2.2).[2] Dit is ca. 25 jaar na de aankoop door museum Het Steen.

Afb. 2.2. Het Saulustableau, foto uit 1918 (© KIK-IRPA, Brussel, cliché B16289)

1. SAA, 1020#99, Commissie Steen 1890: maandelijkse uitgave *sous le haut patronage de la direction des Beaux-Arts et de la direction des Musées Nationaux* te Parijs. Brief 15 september 1890, getekend Edouard Garnier, Boulogne sur Seine.
2. Nog drie andere foto's uit 1918 zijn in het bezit van het KIK met respectievelijk een vergroting van de linkerzijde, het middenstuk en de rechterzijde van het tableau (clichés B16290, B16291, B16292). Een foto dateert uit 1922 (cliché B006146) en drie andere uit 1965 (clichés B197301, B197302, B197303). Zie ook: Caignie 2015, 10.

3. Interesse vanwege British Museum

De verwerving van het Saulustableau door Museum van Oudheden Het Steen heeft wel wat complicaties gekend. Het scheelde weinig of het stuk was in handen gekomen van British Museum te Londen. Het verloop van de contacten en onderhandelingen die aan de koop vooraf-gingen, kan opgemaakt worden aan de hand van een aantal brieven die bewaard zijn gebleven, enerzijds in het Stadsarchief te Antwerpen, anderzijds in het archief van British Museum. Dit verhaal is eigenlijk niet gekend en nooit eerder uitgebracht; deze studie biedt dan ook een geschikte gelegenheid om dit uitvoerig te documenteren.

Vooruitlopend op een volgend hoofdstuk dienen we eerst kort kennis te maken met genaamde L. van Ryswyck. Deze Lambert Hyacinthe van Ryswyck was stamvader van een generatie goud- en zilversmeden gevestigd op Kipdorp 23 te Antwerpen, in de 19de eeuw in Antwerpen een zaak met naam en faam. Geboren in 1822 liet hij in 1885 op 63-jarige leeftijd de zaak over aan zijn zoon Lambertus Joannes Van Ryswyck. Omwille van een mogelijke naams-verwarring dienen we vader Lambert Hyacinthe en zoon Lambertus Joannes met hun respectievelijke voornaam aan te duiden, of eenvoudiger nog als vader en zoon.

Enkele dagen vóór 13 februari 1890[(1)] schrijft L. Van Ryswyck Fils een brief aan "Monsieur Read - British Museum Londres" met inhoud die we als volgt samenvatten:

> *'Il y a quelque temps' heeft u bij mijn vader, Moretuslei 45 te Antwerpen, een mooi tableau in majolica gezien, het mooiste specimen in zijn genre dat bestaat;*
> *aangezien mijn vader gaat verhuizen en hij zijn tableau niet kan meenemen, wil ik u informeren dat het te koop is;*
> *indien u denkt dat het British Museum het zou willen kopen, gelieve mij hiervan per retour te informeren;*
> *er zijn meerdere amateurs die het zouden willen kopen (afb. 3.1).*

Lambertus Joannes meldt zich hier expliciet aan als *Fils* om duidelijk te stellen dat het de zoon is die schrijft en niet vader Van Ryswyck. Vader is, zoals we verder zullen zien, op dat ogenblik waarschijnlijk al (ernstig) ziek en laat de verkoop blijkbaar door zijn zoon afhandelen.
De uitdrukking *il y a quelque temps* nemen we zo over omdat die verder in het onderzoek nog van nut is.

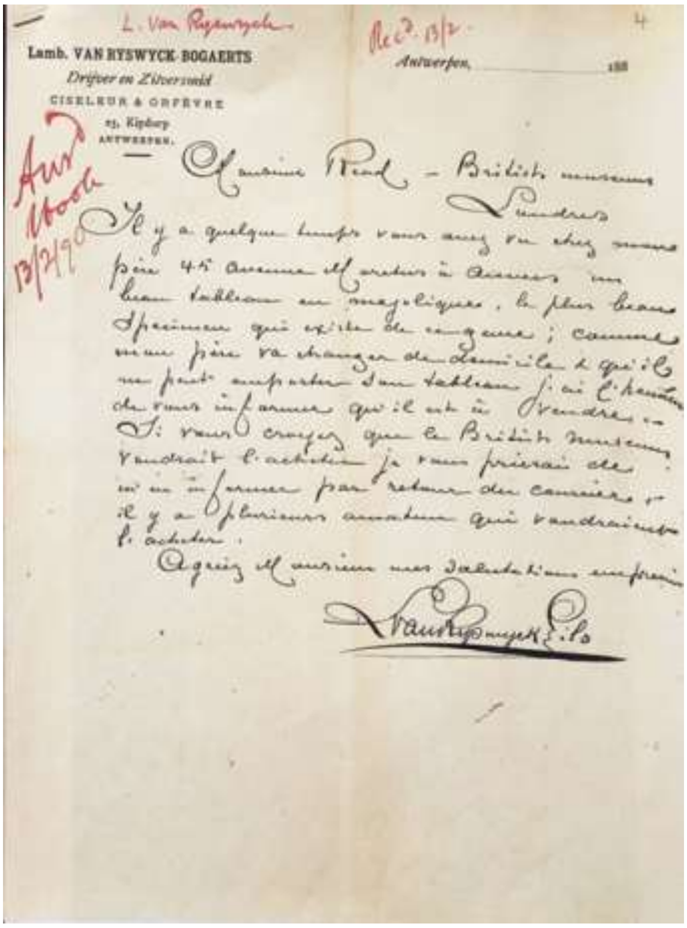
L. Van Ryswyck
Lamb. VAN RYSWYCK-BOGAERTS
Drijver en Zilversmid
CISELEUR & ORFÈVRE
23, Kipdorp
ANTWERPEN.
Rec^d. 13/2.
Antwerpen, 188
Ans^d Ubook 13/2/90
4

Monsieur Read – British museum
Londres
Il y a quelque temps vous avez vu chez mon père 45 avenue Moretus à Anvers un beau tableau en majoliques, le plus beau spécimen qui existe de ce genre; comme mon père va changer de domicile & qu'il ne peut emporter son tableau j'ai l'honneur de vous informer qu'il est à vendre.
Si vous croyez que le British museum voudrait l'acheter je vous prierai de m'en informer par retour du courrier, car il y a plusieurs amateurs qui voudraient l'acheter.
Agréez Monsieur mes salutations empressées
Van Ryswyck Fils

Afb. 3.1. Brief van Lambertus Van Ryswyck aan British Museum, ca. 13 februari 1890 (© British Museum)

Charles H. Read (1857-1929) was archeoloog van opleiding en werkzaam in British Museum. Later werd hij conservator en beheerder van de collectie *British and Medieval Antiquities and Ethnography* in het museum, voorzitter van de *London Society of Antiquaries* en lid van de *Société des Antiquaires de Londres.*[(2)]

De woonplaats Moretuslei[(3)] 45 waar L. Van Ryswyck het Saulustableau bewaarde en waar Charles H. Read dit heeft gezien, duikt hier voor het eerst op. Het atelier van de Van Ryswycks was gevestigd op Kipdorp 23. Vermoedelijk is vader Lambert Hyacinthe van Kipdorp 23 naar Moretuslei 45 verhuisd toen hij in 1885 de zilversmederij overdroeg aan zijn zoon. Belangrijke gevolgtrekking van deze veronderstelling is dat het bezoek van Read aan Van Ryswyck op Moretuslei 45 dateert van ná 1885.

1. De brief was niet gedateerd; de datum 13 februari is de datum van registratie van ontvangst van de brief door British Museum. Deze brief en de hiernavolgende brief van 18 februari 1890 (afb. 3.3), beide geschreven door zoon Lambertus Joannes Van Ryswyck, bevinden zich in het archief van British Museum. Kopieën werden op 5 mei 2016 door Gaetano Ardito, Library Administrator British Museum, per mail toegezonden aan MAS|Museum Vleeshuis, t.a.v. Annemie De Vos, conservator MAS|collectie Vleeshuis. Dank aan Annemie De Vos voor bemiddeling bij British Museum.
2. Profiel van Charles H. Read op https://en.wikipedia.org/wiki/Charles_Hercules_Read (gelezen op 12 december 2016).
3. zie voetnoot 1 op pagina 12.

Al op 15 februari(2) antwoordt "Charles H. Read" aan "Monsieur Van Rijswijck-Bogaerts, 23 Kipdorp, Anvers" met de vraag naar de prijs voor het tableau:

> *ik heb de brief ontvangen die u me hebt toegezonden*
> *om te melden dat uw vader zijn Antwerps*
> *majolicatableau wil verkopen;*
> *het zou me verheugen dit tableau in onze collectie te*
> *zien, maar we moeten eerst de prijs ervan kennen;*
> *in afwachting van deze vereiste informatie*
> *[ce renseignement necessaire],*
> *met hoogachting (afb. 3.2).*
> *[getekend] Charles H. Read*

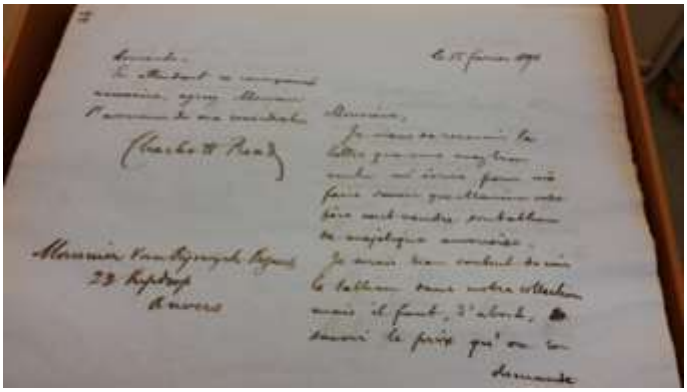
Charles H. Read
Monsieur Van Rysewyck-Bogaerts
23 Kipdorp
Anvers

Afb. 3.2. Brief van 15 februari 1890 van Charles H. Read, British Museum, aan Lambertus Joannes Van Ryswyck
(SAA, 1020#99)

Drie dagen later, op 18 februari zendt "Van Ryswyck fils" aan "Monsieur Read - British Museum Londres", de *renseignement nécessaire* omtrent de prijs:

> *ik heb de eer u mee te delen dat de prijs voor het*
> *majolicatableau 'drieduizend frank' bedraagt;*(3)
> *alle kosten (transport, douane) zijn voor de koper;*
> *gelieve uw beslissing zo spoedig mogelijk te laten*
> *kennen (afb. 3.3).*

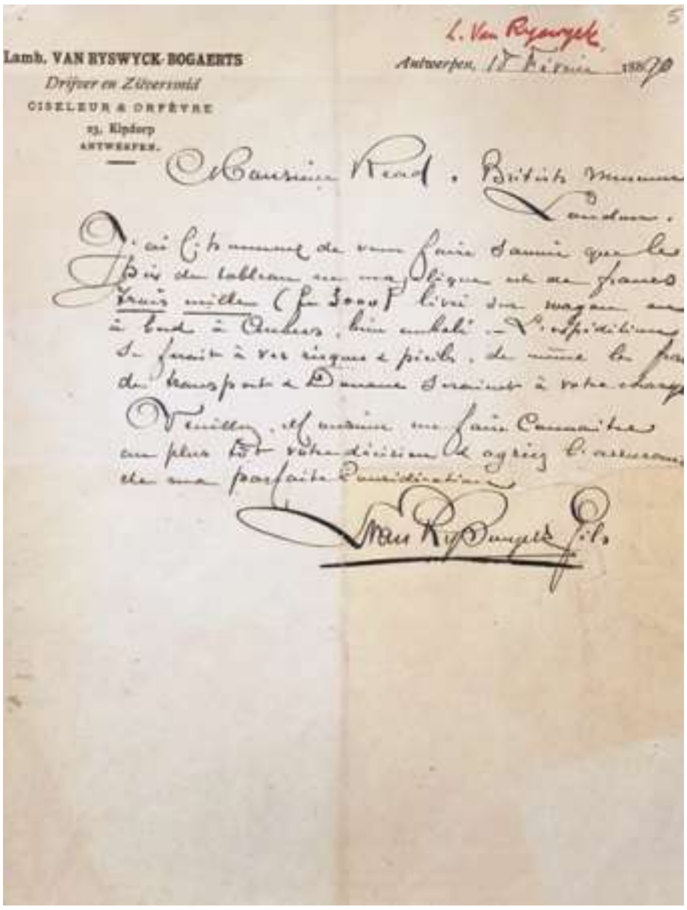
L. Van Ryswyck
Lamb. VAN RYSWYCK-BOGAERTS
Drijver en Zilversmid
CISELEUR & ORFÈVRE
23, Kipdorp
ANTWERPEN.
Antwerpen, 18 Février 1890
Monsieur Read. British Museum
Londres.
Van Ryswyck fils

Afb. 3.3. Antwoord van Lambertus Joannes Van Ryswyck aan British Museum, 18 februari 1890 (© British Museum)

De briefschrijver is opnieuw zoon Lambertus Joannes die zich door de vermelding "fils" in zijn handtekening duidelijk kenbaar maakt als zoon van vader Lambert Hyacinthe van Ryswyck. Lambertus Joannes was op dat ogenblik net geen 33 jaar oud.

Vader Lambert Hyacinthe is in 1890 zinnens Moretuslei 45 te verlaten en zal opnieuw bij zijn zoon op Kipdorp 23 intrekken. Het afstoten van het Saulustableau moet wellicht in deze verhuisoperatie gezien worden.
Bevestiging van dit scenario vinden we in de adresboeken van de Stad Antwerpen uitgegeven door Ratinckx.(4) In 1885 wordt vader nog vermeld op Kipdorp 23 (Ratinckx 1885, 397). In 1888 is vader ingeschreven op Moretuslei 45 (Ratinckx 1888, 170), terwijl voor Kipdorp 23 wordt opgegeven Van Ryswyck, orfèvre-ciseleur, zonder initiaal (Ratinckx 1888, 151). In 1890 is Van Ryswyck L., rentenier, nog steeds woonachtig op Moretuslei 45 (Ratinckx 1890, 200). In 1892 zijn op Moretuslei 45 andere namen ingeschreven (Ratinckx 1892, 66), terwijl vader Van Ryswyck als rentenier opnieuw ingeschreven staat op Kipdorp 23 (Ratinckx 1892, 246) en de zoon op dezelfde wijze vermeld staat als hierboven voor 1888 al opgegeven.

1. (voetnoot 3 van pagina 11) De Moretuslei was in 1865 geopend op de gronden Moretus-Della Faille, vandaar de straatnaam Moretuslei. De naam Moretus als straatnaam in Groot-Antwerps verband kon aanleiding geven tot verwarring met de Wilrijkse Jules Moretuslei. In 1920 werd dan ook een naamswijziging naar Brialmontlei doorgevoerd, genaamd naar de vestingbouwkundige Henri Brialmont. De Brialmontlei verbindt de Mercatorstraat, gelegen langs de spoorlijn Antwerpen-Berchem, met een hoek van het stadspark.
2. SAA, 1020#99, Aankopen Van Ryswyck. De drie door British Museum aan Van Ryswyck toegezonden brieven (15 februari, 21 februari, 1 maart 1890) bevinden zich in het Stadsarchief Antwerpen.
3. De door van Ryswyck gevraagde koopsom van 3000 fr. vertegenwoordigt vandaag ca. 18.000 €.
   In 2011 had 1.000 fr. uit het jaar 1900 een tegenwaarde van 5.932,27 €.
   Bron: http://www.nederlandsepoezie.org/jl/1900/geldwaarde.html (gelezen op 12 december 2016)
4. Ratinckx 1885, 1888, 1890, 1892.

Een verklaring voor de terugkeer van vader Lambert Hyacinthe naar Kipdorp 23 is zeer waarschijnlijk zijn ziekelijke toestand. Dit kan worden afgeleid uit een artikel verschenen in Het Handelsblad van Antwerpen, waarin gemeld wordt dat

> *Van Ryswyck is overleden na een langdurige ziekte. Sedert maanden en maanden kwijnde van Ryswyck weg. Hij leefde zachtken uit en hij was zelve overtuigd van zijn naderend einde.* [1]

De terugkeer naar Kipdorp 23, mogelijk naar een kleinere leefruimte maar praktischer voor zijn verzorging, zal de reden zijn waarom het tegeltableau, en allerlei andere zaken zoals verder zal blijken, van de hand moest worden gedaan.

British Museum wou blijkbaar de zaak snel afronden. Op 21 februari 1890 antwoordt "Augustus W. Franks" van het British Museum aan "L. Van Ryswyck Bogaerts fils, Kipdorp 23, Anvers" als volgt:

* *hij [Franks] dankt voor de brief van 18 dezer die hem overgemaakt werd door Charles H. Read;*
* *helaas is er geen budget op dit ogenblik om een belangrijke aankoop te doen en vreest hij eveneens dat er geen plaats in het museum is voor zo'n groot stuk, in een vitrine of zelfs niet tegen de muur; hij twijfelt dus om een voorstel van aankoop te doen voor hun Comité;*
* *Franks stelt voor het tableau zelf te kopen à 100 livres sterling (= 2500 francs) om het dan aan het British Museum te schenken;*
* *Franks meldt dat hij jaren geleden* [il y a bien des années] *het tableau gezien heeft "in het huis van uw vader"* [bedoeld: vader Lambert Hyacinthus Van Ryswyck-Bogaerts];
* *en vraagt aan zoon Lambertus Joannes om het tableau zorgvuldig te verpakken en het bij J.P. Best & Co in Antwerpen te deponeren die het naar Londen naar zijn adres zal verzenden.* (afb. 3.4)

1. Het Handelsblad van Antwerpen, 24 juli 1894 (Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven - AMVC, R 9858 K).

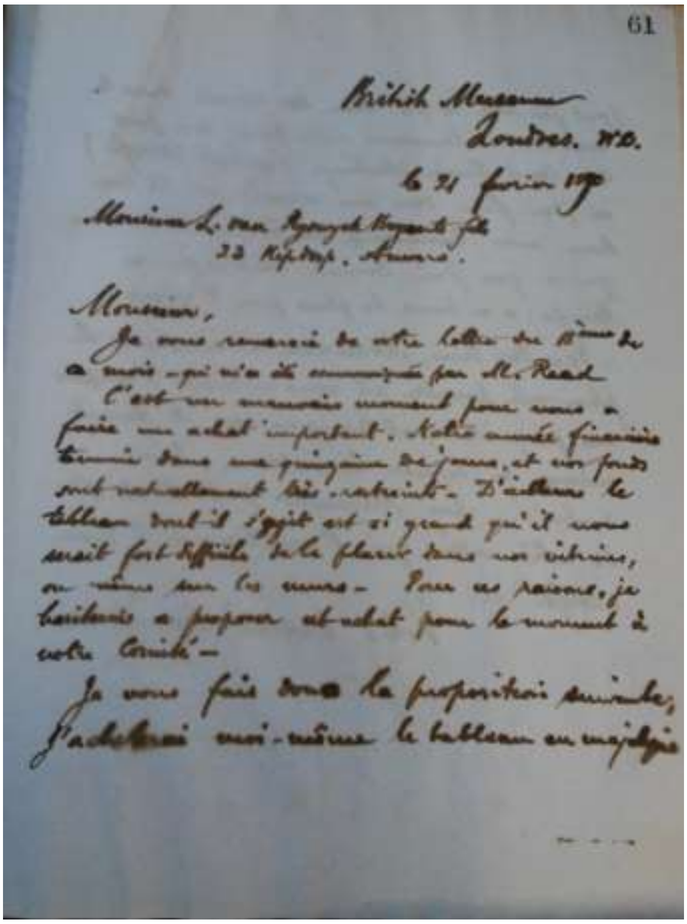
61

British Museum
Londres. W.C.
le 21 février 1890

Monsieur L. van Ryswyck Boyaert fils
23 Kipdorp, Anvers.

Monsieur,
Je vous remercie de votre lettre du 18me de ce mois - qui m'a été communiquée par M. Read.
C'est un moment ... pour nous à faire un achat important. Notre année financière termine dans une quinzaine de jours, et nos fonds sont actuellement très restreints. D'ailleurs le tableau dont il s'agit est si grand qu'il nous serait fort difficile de le placer dans nos vitrines, ou même sur les murs. Pour ces raisons, je hésiterais à proposer cet achat pour le moment à notre Comité.
Je vous fais donc la proposition suivante, j'achèterai moi-même le tableau en majolique

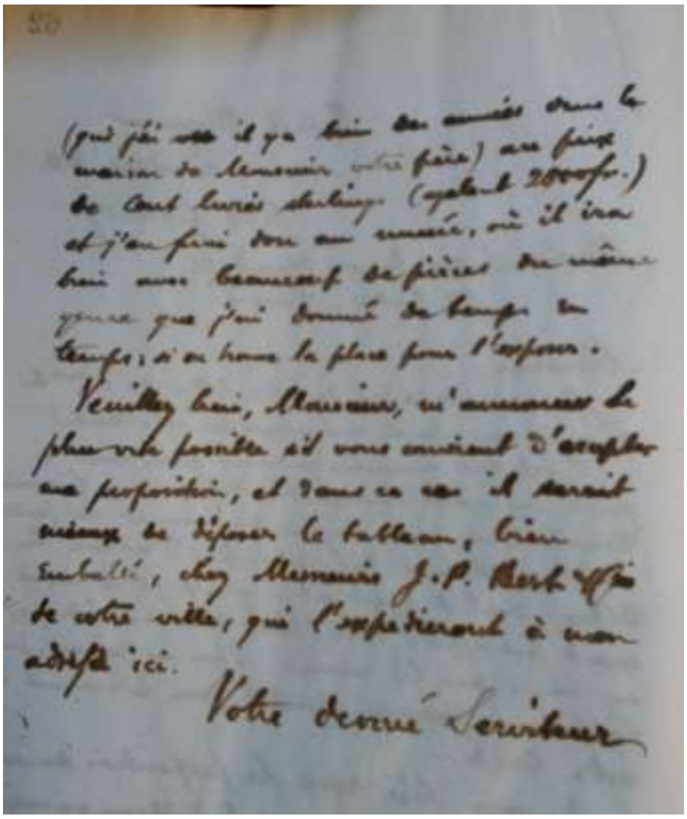
(que j'ai vu il y a bien des années dans la maison de Monsieur votre père) au prix de Cent livres sterling (égal à 2500 fr.) et j'en ferai don au musée, où il ira bien avec beaucoup de pièces du même genre que j'ai données depuis longtemps, si on trouve la place pour l'exposer.
Veuillez bien, Monsieur, m'annoncer le plus vite possible si vous consentez d'accepter ma proposition, et dans ce cas il serait nécessaire de déposer le tableau, bien emballé, chez Messieurs J.P. Best & Co de votre ville, qui l'expédieront à mon adresse ici.

Votre dévoué Serviteur

Afb. 3.4. Brief van 21 februari 1890 van Augustus W. Franks van British Museum aan Lambertus Joannes Van Ryswyck
(SAA, 1020#99)

De briefwisseling is dus nog steeds gericht aan zoon Lambertus Joannes, die op dat ogenblik op Kipdorp 23 woonde, het adres waar het atelier gevestigd was.

Augustus Wollaston Franks was van 1866 tot 1896 British Museum's *first keeper of British and Medieval Antiquities*. Volgens zijn biografie heeft Franks inderdaad heel wat giften gedaan ter verrijking van de collecties van British Museum, gefinancierd met eigen middelen.[1]
De 2.500 francs die als tegenwaarde van de 100 pond, in de brief op die wijze tussen haakjes vermeld, heeft volgens de hogervermelde omslagregel vandaag een waarde van ca. 15.000 €.
Met J.P. Best & Co wordt het expeditiebedrijf John P. Best & Co, Herfurth Group bedoeld.

Mogelijk had het nieuws van het aanbod aan en de interesse van British Museum de Commissie van het Museum van Oudheden bereikt, wat verklaart dat hier in Antwerpen met spoed tot actie werd overgegaan.

In een nota van 25 februari, amper vier dagen na de laatste brief van British Museum, wordt Jos Schadde door de Commissie gevraagd

> *om ten huize van de heer L. Van Ryswyck, Moretuslei 45 een voorwerp in ogenschouw te gaan nemen waarvan het British Museum van Londen de aankoop wenst te doen, doch dat de eigenaar vroeger aan onze Commissie had wensen af te staan. De zaak eist spoed.*[2]

De man die deze opdracht krijgt is architect Joseph Schadde (1818, 3 augustus - 1894, 3 december), bestuurslid in de Commissie van het Museum van Oudheden Het Steen.[3] De brief werd geparafeerd P G, wat staat voor Pieter Génard die op dat ogenblik secretaris was van het bestuur van het museum. De term "vroeger" in de tekst geeft aan dat vader Lambert Hyacinthe al langer de intentie had om het Saulustableau af te staan of te verkopen aan het Museum van Oudheden. Vader Lambert was trouwens geen onbekende voor het Antwerps museum, hetgeen verder nog wordt toegelicht.

1. Profiel van Augustus W Franks op http://www.britishmuseum.org/research/search_the_collection_database/term_details.aspx?bioId=148562 (gelezen op 12 december 2016).
2. SAA, 1020#99 Aankopen Van Ryswyck.
3. Profiel van Joseph Schadde op https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/persoon/4334 (gelezen op 12 december 2016).

Blijkbaar wordt het British Museum wat ongerust hetgeen blijkt uit een volgende brief die Charles Read op 1 maart zendt aan L. Van Ryswyck-Bogaerts.[1] De identificatie “Fils” wordt niet vermeld in de aanspreektitel. Dat de brief wel degelijk aan zoon Lambertus Joannes geadresseerd is, wordt afgeleid uit de verwijzing naar “uw vader” verderop in de brief. Het naamkaartje van Charles H. Read is toegevoegd.

- *British Museum heeft nog geen antwoord ontvangen op de brief van Franks;*
- *Charles Read staat op het punt voor zaken te vertrekken naar Holland en zal langs Antwerpen reizen; hij zal in Antwerpen in Hotel S. Antoine verblijven;*
- *hij hoopt daar een bericht te vinden van* [zoon] *van Ryswyck en de tegels te kunnen zien, indien nog steeds zichtbaar;*
- *“wanneer ik ze bij uw vader heb gezien, dacht ik niet dat ze te koop zouden komen, en ik heb ze enkel als kunstvoorwerp bekeken”* voegt hij eraan toe. (afb. 3.5)

Tot daar de briefwisseling heen en weer tussen Antwerpen en Londen, die met deze brief lijkt afgesloten te zijn.

Het vervolg van de koop speelt zich af in Antwerpen.

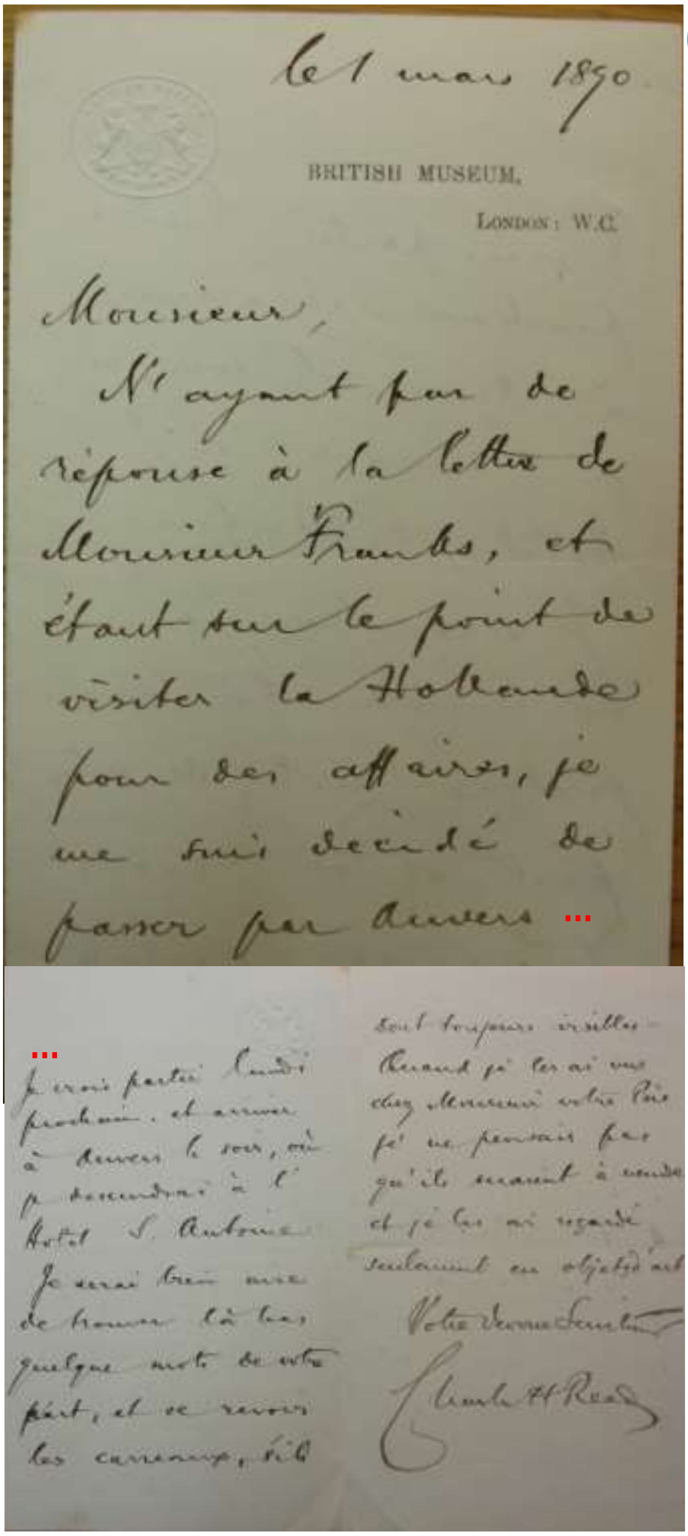
le 1 mars 1890

BRITISH MUSEUM,
LONDON: W.C.

Monsieur,
N'ayant pas de réponse à la lettre de Monsieur Franks, et étant sur le point de visiter la Hollande pour des affaires, je me suis décidé de passer par Anvers ...

... je serais parti lundi prochain, et arriver à Anvers le soir, où je descendrai à l'Hotel S. Antoine. Je serai bien aise de trouver là bas quelque mots de votre part, et de revoir les carreaux, s'il sont toujours visibles. Quand je les ai vus chez Monsieur votre Père je ne pensais pas qu'ils seraient à vendre et je les ai regardé seulement en objet d'art.

Votre dévoué serviteur
Charles H Read

Afb. 3.5. Brief van 1 maart 1890 van Charles H. Read, British Museum, aan Lambertus Joannes Van Ryswyck.
(SAA, 1020#99)

1. SAA, 1020#99 Aankopen Van Ryswyck.

In een document zonder datum wordt gemeld dat - op vraag van Baron de Vinck de Winnezeele, voorzitter van de Commissie van het Museum van Oudheden - door Mr. Van Herck, zoon, een expertise werd opgesteld van de meubelen, het leder, etc. gekocht door museum Het Steen van Mr. L. Van Ryswyck. De vermelde prijzen zijn deze waaraan antiquair Van Herck de verschillende objecten zelf zou aankopen, aangeduid als de 'prix marchand' (afb. 3.6).[1] Het document is ondertekend met een paraaf B d V, die staat voor Baron de Vinck. In deze nota werd een correctie toegepast in het cijferbedrag om in lijn te zijn met het totaal dat is opgegeven in het expertiserapport.

In dat expertisedocument worden 21 items opgesomd, elk met hun eigen waarde, voor een totaalbedrag van 4.280 francs (afb. 3.7).[1] Onderaan het document staat de vermelding *Le grand tableau en carreaux de faïence pour mémoire* - - - - [bedrag niet ingevuld]. Hieruit kan worden opgemaakt dat de Commissie het tegeltableau wenste te verwerven, maar dat er op dat ogenblik nog geen concrete afspraak of prijs was vastgesteld. De initialen E.V.H. en V.H. staan voor antiquair Eugeen Van Herck.

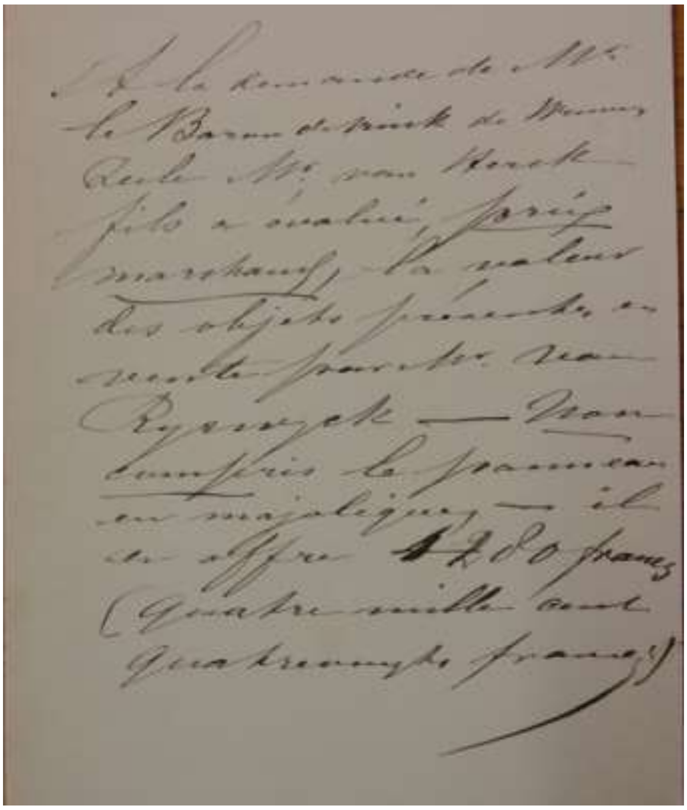
A la demande de Mr le Baron de Vinck de Winnezeele Mr van Herck fils a évalué prix marchand la valeur des objets provenant en vente par Mr van Ryswyck — non compris le grand tableau en majolique — il en offre 4280 francs (Quatre mille cent Quatrevingts francs)

Afb. 3.6. Begeleidende nota bij het expertiserapport van antiquair Eugeen Van Herck (afb. 3.7) (SAA, 1020#99)

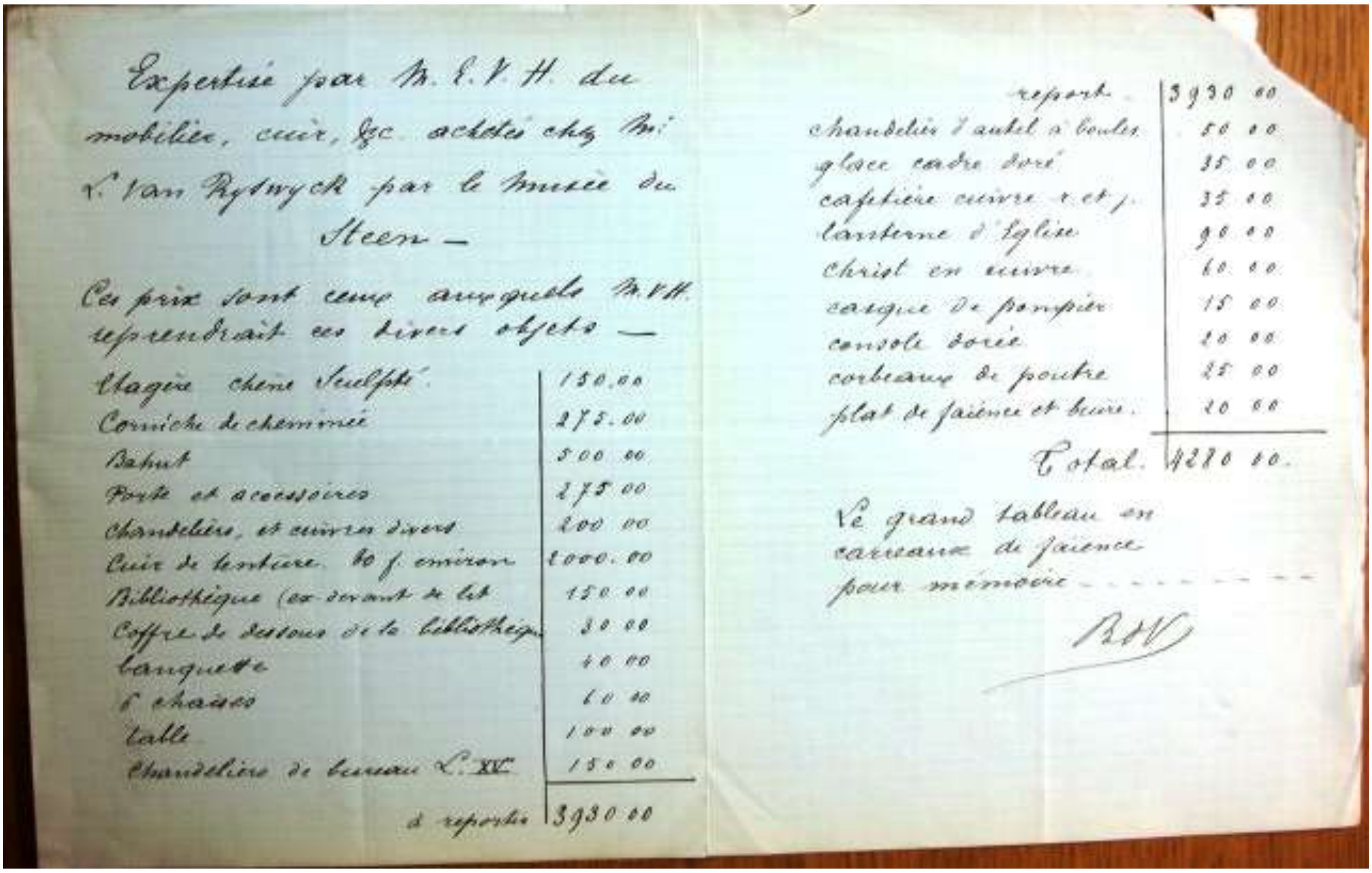
Expertise par M. E.V.H. du mobilier, cuir, &c. achetés chez Mr L. Van Ryswyck par le Musée du Steen —

Ces prix sont ceux auxquels M. V.H. reprendrait ces divers objets —

Etagère chêne sculpté	150.00
Corniche de cheminée	275.00
Bahut	500 00
Porte et accessoires	275 00
Chandeliers, et cuivres divers	200 00
Cuir de tenture 80 f. environ	1000.00
Bibliothèque (ex-devant de lit	150 00
Coffre de dessous de la bibliothèque	30 00
banquette	40 00
6 chaises	60 00
table	100 00
Chandeliers de bureau L. XV	150 00
à reporter	3930 00
report	3930 00
chandelier d'autel à boules	50 00
glace cadre doré	35 00
cafetière cuivre r. et j.	35 00
lanterne d'église	90 00
Christ en cuivre	60 00
casque de pompier	15 00
console dorée	20 00
corbeaux de poutre	25 00
plat de faïence et beurre	20 00
Total	4280 00

Le grand tableau en carreaux de faïence pour mémoire - - - - -

BdV

Afb. 3.7. Expertiserapport door antiquair Eugeen Van Herck van de goederen die werden aangekocht door museum Het Steen van L. Van Ryswyck; het tegeltableau is vermeld pro memorie (SAA, 1020#99)

1. SAA, 1020#99 Aankopen Van Ryswyck.

Een volgend document, nogmaals zonder datum, maar dat we kunnen situeren vóór 19 mei 1890[1], lijst de stukken op die museum Het Steen aankoopt van Lambert Van Ryswyck voor de ronde som van 4000 francs.[2] In deze prijs is het tegeltableau wel begrepen.

> *Lijst der voorwerpen over te laten aan het Museum van Oudheidskunsten Het Steen voor den prijs van 4.000 fr.*

Volledigheidshalve nemen we de volledige lijst over. Dit zijn de objecten die in het verslag van de bekrachtiging van de koop op 22 mei samengevat werden als *eener majolica, van verscheidene kassen, eener gebeeldhouwde kroonlijst van schouw, eener partij gouden leder en andere meubelen*. Het betreft:

Alle het goude leer;
Lijst met gekleurde ticheltjes (1) Antwerpsche fabricaat 1547;
Binnendeur;
Groote kas;
Tafel;
Voorstuk eener bedstede / Bibliotheek;
Legkas;
Zitbank uit het houten geveltje op de Melkmarkt afgebroken;
Etagère;
Kroonlijst der schoorsteenmantel;
Hangtafeltje;
Spiegel;
Zes stoelen / zonder armstoel / alle het koperwerk / behalven de twee tennen ...
Goedgekeurd deze aankoop.

Ondertekend door: Frans van Leemputten, Eugeen Gife, Baron de Vinck, Th. Smekens, Alex Cogels en P. Van der Ouderaa."

Als (voetnoot 1) na de lijst met gekleurde ticheltjes staat vermeld: *Voor dit stuk heeft het British Museum fr. 2.500 aangeboden* (afb. 3.8).

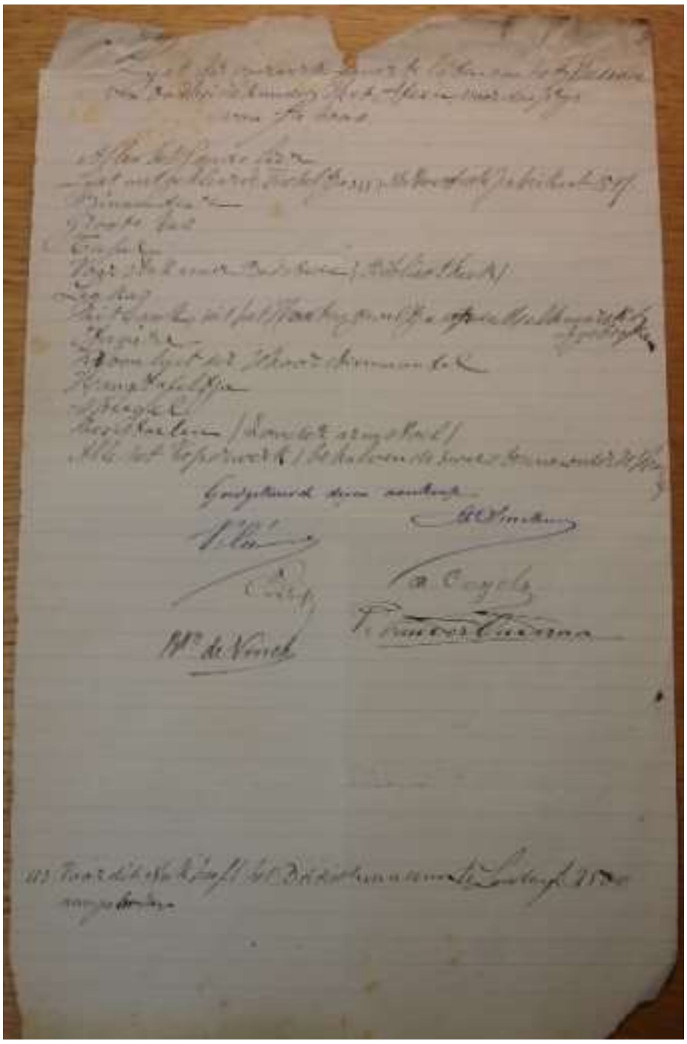

Afb. 3.8. Definitieve lijst van de bij L. Van Ryswyck aangekochte goederen,
inclusief het tegeltableau in majolica,
voor de prijs van 4000 frank, ondertekend door de Voorzitter
Baron de Vinck en bestuursleden (SAA, 1020#99)

Lambert Van Ryswyck wou dus niet enkel het tegeltableau van de hand doen, maar ook heel wat meubilair dat hij in zijn nieuwe verblijfplaats - Kipdorp 23 - blijkbaar niet kon onderbrengen.

De hele lijst items werd verkocht voor de ronde som van 4.000 francs. De voetnoot in dit document, die benadrukt dat het British Museum 2.500 frank had geboden voor het tegeltableau, geeft de indruk dat de bestuursleden beschouwden 'een koopje' te hebben gedaan. Het is daarom moeilijk een aankoopwaarde te plakken op het tableau, maar gezien in het hele pakket van 4000 fr. kan dit geen 2.500 francs hebben vertegenwoordigd. De hele lijst, zonder het tegeltableau, was immers al op 4.280 frank geraamd door Eugeen Van Herck.

Met dit laatste document eindigt de geschiedenis van de onderhandeling door van Ryswyck junior met het British Museum, de schatting van de stukken, acties ondernomen door de bestuurscommissie en de eigenlijke aankoop, episode die werd afgesloten op 22 mei 1890 met de bekrachtiging van de koop door de bestuursleden van het museum.

1. 19 mei 1890 is de overlijdensdatum van bestuurslid E. Gife die het document heeft medeondertekend.
   Profiel van Eugeen Gife op https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/persoon/2351
   Zowel Schadde (°1818) als Gife (°1819) waren architecten die voornamelijk kerken bouwden. Doordat L. Van Ryswyck (°1822) heel wat kerkzilver produceerde, was hij uiteraard goed bekend met beide kerkarchitecten. De drie heren waren ook generatiegenoten. In het verslag van de zitting van de Commissie van Museum van Oudheden van donderdag 22 mei (dezelfde zitting waarin de aankoop van het tegeltableau bekrachtigd wordt) wordt hulde gebracht aan schatbewaarder Eug. Gife die enkele dagen voordien, op 19 mei, schielijk overleed.
2. SAA, 1020#99 Aankopen Van Ryswyck.

4. Herstellingen en Restauraties

Op de foto van afbeelding 1.2 zijn de negen-en-een-halve lacunes waarvan in de voorstelling van het tableau hierboven sprake was, wel degelijk ingevuld. Vijf-en-een-halve tegels, waarvan vier in het kader bovenaan en anderhalve aan de linkerzijde, werden ingevuld met keramische tegels gemaakt door Boch Frères La Louvière.(1) In het kader onderaan werden drie majolicategels uit het depot ingebracht waarvan het decor min of meer overeenstemt met het decor op de overige tegels in die onderste rand, maar die zelf niet tot het tableau hebben behoord.

De ontbrekende tegel 64 in het midden van de vijfde tegelrij, met de naar voren vallende soldaat, werd ingevuld met een biscuittegel - dit is een eenmaal gebakken kleitegel - waarop het ontbrekend decor geschilderd is met olieverf (afb. 4.1).

Afb. 4.1. Biscuittegel op locatie 64, geschilderd met olieverf, MAS, inv. AV.2014.002.009

De vraag stelt zich waarom tegelplaats 64 in 1890 ingevuld werd met een biscuittegel? En dan nog beschilderd met olieverf! Zonder een tweede maal gebakken te zijn! En niet, zoals de overige vijf-en-een-halve Boch Frères La Louvière exemplaren, gebruik makend van een keramische tegel, geschilderd met metaaloxiden, en een tweede maal gebakken!

Mogelijke verklaring is dat tegelplaats 64 de enige ontbrekende tegel in het tableau was waarvan de voorstelling niet kon gereproduceerd worden aan de hand van voorstellingen op andere plaatsen in het tableau. Dit was wel het geval voor de vijf-en-een-halve ontbrekende tegels in de rand boven en aan de linkerkant van het tableau.

Het tegeltableau had dus midden in het gezichtsveld een lacune die diende ingevuld, wilde men het tableau tentoonstellen voor het publiek.

In afwachting van de vondst van een prent die zou aangeven hoe het decor op deze tegel er moest uitzien, was het waarschijnlijk de bedoeling aan de lacune een tijdelijke invulling te geven met een biscuittegel waarop met olieverf, en geïnspireerd door de voorstellingen op de aanliggende tegels, op eenvoudige wijze een voorstelling van romp, schouders en hoofd van een voorovervallende soldaat werd aangebracht.

Het loonde op dat ogenblik niet de moeite om voor tegelplaats 64 een industriële tegel te schilderen en te laten bakken met een hypothetische voorstelling. Men hoopte waarschijnlijk de voorbeeldprent spoedig te vinden om daarmee dan een definitief en correct beeld te reproduceren.

Het tegeltableau zal op het ogenblik van de aankoop onvolledig zijn geweest met mogelijk nog meer beschadiging, want in de zitting van 16 juli 1890 van de Bestuurlijke Commissie werd hierover een besluit genomen dat als volgt genotuleerd staat:

> *De heer van der Ouderaa* [bestuurslid] *wil zich wel gelasten eenige herstellingen te doen aan de majolica door de Commissie van de heer L. van Ryswyck aangekocht.*(2)

De uitdrukking *wil zich wel gelasten* geeft de indruk dat de heer Van der Ouderaa zelf het voorstel deed zich te ontfermen over een aantal herstellingen.

1. De productie van deze tegels werd aan de tegelfabriek Boch Frères La Louvière toegewezen door tegeldeskundige Mario Baeck op basis van het patroon van de verhoogde banden op hun rugzijde. De periode waarin dit type tegel bij deze fabriek in gebruik was, stemt overeen met het tijdstip van aankoop van het tableau door het museum.
   Caignie 2015, 20-21.
2. Bulletijn 1887-1890, zitting van woensdag 16 juli 1890, 208; MAS|museum Vleeshuis, Inschrijfboeken 1862-1895, zitting van 16 juli 1890, 2.

Pieter Jan Van der Ouderaa, zelfportret

Pieter Jan Van der Ouderaa (1841 - 1915), bestuurslid van het Museum van Oudheden Het Steen, werd geboren in Antwerpen en bezocht er de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten.
Hij genoot onderwijs van de directeur van de Academie, de historieschilder Nicaise de Keyser. Als decoratieschilder heeft de Keyser veel opdrachten voor wandschilderingen in binnen- en buitenland verricht. Ook Van der Ouderaa heeft zich onderscheiden als decoratieschilder. In 1869 werd hij benoemd tot leraar historieschilderkunst aan de Academie. Tot op hoge leeftijd bleef hij als docent verbonden aan het 'Hoger Academisch Gesticht in Antwerpen'.(1)

In 1912, een kleine drie jaar voor zijn dood, worden zijn talent en de voornaamste werken van zijn oeuvre uitvoerig geroemd in een artikel verschenen in het tijdschrift 'Ons volk ontwaakt'.(2)
Voor een overzicht van zijn werk wordt best verwezen naar een pagina met afbeeldingen op Wikipedia.(3)
Van der Ouderaa woonde in 1890, op het ogenblik van de aankoop van het Saulustableau, in de Plantijnlei 56, de huidige Plantin en Moretuslei.(4)

Gezien de toewijzing aan de heer Van der Ouderaa *eenige herstellingen te doen aan de majolica* en diens vakmanschap als historieschilder kennende, is het niet onlogisch de oorspronkelijke invulling met olieverf van tegel 64 aan hem toe te schrijven. Enkele feiten en vaststellingen ondersteunen dit vermoeden.

Vooreerst, in de catalogus van de openbare veiling van de schilderijen na Van der Ouderaa's overlijden wordt als lot 534 geveild *een Hoofd van een krijgsman* met als omschrijving:

> *Krijgsman met roode muts, de borst en schouders bedekt met witijzeren harnaskraag op zijn rooden kolder. Pan. H. 0.16 B. 0.13.*(5)

Was dit paneeltje geïnspireerd door het schilderwerk op tegel 64? Of een oefening op het schilderen van deze tegel? De opgegeven afmetingen 16 cm hoog op 13 cm breed benaderen wel dicht die van de tegels in het Saulustableau! Tot op heden is geen afbeelding van dit paneeltje gevonden.

Van der Ouderaa's betrokkenheid met tegels kan mogelijk ook afgeleid worden uit de veiling van twaalf gekleurde Delftsche tegels, geveild als lot 93.(5)

Van der Ouderaa kan ook de auteur zijn geweest van het grafisch ontwerp van de voorstelling op de overige vijf-en-een-halve keramische tegels die nadien door Boch Frères La Louvière werden geschilderd en gebakken.

Afb. 4.2. tegeltableau "De zeeslag", inv. AS.1952.042.001

1. Pierre Jan Van Der Ouderaa - Kunstenaarsbiografie en werken te koop (haynesfineart.com) Zie ook: Van Heurck 1919.
2. Ons volk ontwaakt, 2de jg., nr. 30, 27 juli 1912, 340-341, P. Van der Ouderaa.
3. http://www.artnet.com/artists/pierre-jan-van-der-ouderaa/past-auction-results (gelezen op 11 december 2016).
4. Opgemaakt aan de hand van een brief van 18 juli 1890, SAA, 1020#99.
5. Catalogus van der Ouderaa 1917.

In de hierboven vooropgestelde hypothese dat Van der Ouderaa tegel 64 van het Saulustableau heeft geschilderd, worden we gesterkt door een andere ontdekking. In de zitting van de Commissie van 29 juni 1896 (dan zijn we ruim 6 jaar na de aankooptransactie van het Saulustableau) stemt de vergadering van de Commissie

> *eenen bijzonderen dank aan den heer van der Ouderaa die het in muurtegeltjes zeegezicht heeft hersteld, hetwelk bij den heer Peeters - van de Clerck werd aangekocht.*[(1)]

Het betreft het 50 tegels tellend tegeltableau 'De Zeeslag', een historisch tafereel van een zeeslag tijdens de tweede Engels-Nederlandse oorlog (1665-1667) geschilderd door Cornelis Boumeester, afkomstig uit het huis Kloosterstraat 11 te Antwerpen (afb. 4.2).[(2)]

De herstelling betrof het aanvullen van ontbrekende tegels, op de plaatsen 6 en 25, en het bijschilderen van een gepast decor.

Op tegelplaats 6 in de bovenste tegelrij werd op een nieuwe witte tegel de wolkenband in het blauw bijgeschilderd, op die wijze dat die aansluit op de wolken van de aanliggende tegels 5 en 7. De tegel is nadien opnieuw gebakken; het blauw glazuur voelt ruw aan in vergelijking met de wolken op de overige tegels. Op tegelplaats 25 werd een witte geglazuurde tegel ingevuld en in het blauw beschilderd met de scheepsmasten van een van de schepen in de vloot. De tegel werd zo te zien niet opnieuw gebakken. Hoopte men de ontbrekende tegel nog terug te vinden? Of hoopte men, net als we veronderstelden voor tegel 64 van het Saulustableau, ooit nog een prent te vinden met de voorstelling waarop dit tableau is gebaseerd, alvorens een definitieve tegel aan te maken? Door de meer dan 110 jaar blootstelling aan natuurlijk en/of kunstlicht en mogelijk onverantwoorde poetsbeurten is de blauwe verf zeer verzwakt en deels vergaan (afb. 4.3).

De naam "Van der Ouderaa" in deze dankbetuiging en het zien van de twee opnieuw geschilderde tegels in het gesloten depot van het MAS deed onmiddellijk denken aan tegel 64 van het Saulustableau waarvoor historieschilder Van der Ouderaa zes jaar eerder ook herstelwerk heeft verricht. Alleen werd tegel 64 al in de periode 1960-1965 uit het tableau verwijderd en sindsdien in depot-omgeving bijgehouden waardoor het schilderwerk beter bewaard is gebleven (zie afb 4.1).[(3)]

Afb. 4.3. Tegel 25 (links) en tegel 6 (rechts) uit het tegeltableau "De zeeslag", inv. AS.1952.042.001

1. SAA, 1020#142.
2. In 1896 aangekocht door en voor het Museum van Oudheden Het Steen; in 1913 verhuisd naar Museum Vleeshuis (bij de opening van dit museum); in 1952 verhuisd van Museum Vleeshuis naar het Scheepvaartmuseum (bij de opening van dit museum); in 2010 verhuisd naar het Open Depot van het MAS (bij de sluiting van het Scheepvaartmuseum); huidig inventarisnummer: AS.1952.042.001. Foto beschikbaar in database DAMS https://dams.antwerpen.be/zoeken?search=AS.1952.042.001
3. Om het verband tussen beide herstelwerken te onderzoeken (tegel 25 van het "Zeeslagtableau" en tegel 64 van het "Saulustableau"), werd een archivalisch onderzoek gestart naar de herkomst van dit tableau. Een nota hieromtrent werd overhandigd aan Museum Vleeshuis en aan het MAS, onder de naam "AS.1952.042.001 Zeeslag, tegel 6 & 25 - AV.1571 Saulustableau, tegel 64".

Met de uitdrukking *eenige herstellingen te doen aan de majolica* zal mogelijk ook wel wat restauratiewerk aan de tegels zelf bedoeld zijn. Als historieschilder was Van der Ouderaa daar de aangewezen man voor. Maar met de term *majolica* die ook in de aankoopperiode zo gebruikt werd, wordt zeker ook het hele tableau, dus ook het frame bedoeld. Mogelijk heeft Van der Ouderaa ook daaraan zijn steentje bijgedragen. Met name een debetnota die op 25 oktober 1890 gericht werd aan het Bestuur van het Oudheidkundig Museum Het Steen wijst in die richting. Deze is opgesteld *voor herstelling van een tafereel in gebakken steen* door Werkhuizen van Glasschildering Stalins & Janssens, Lombaardevest 38 Antwerpen voor de som van 100 fr. (afb. 4.4).[(1)]

Zou het *tafereel in gebakken steen* eventueel het Saulus-tableau kunnen zijn?
Opdrachtdatum voor de herstelling was 10 juli 1890, dit is vijf dagen vóór de toewijzing van de opdracht aan Van der Ouderaa wat toelaat te veronderstellen dat de notulering in het verslag een bekrachtiging is van het initiatief vanwege de Commissie.
Dat het hier wel degelijk het Saulustableau betreft, bewijst een notering in de uitgavestaat van november 1890 *pour réparation à un tableau en carreaux de faience et ... 100 fr.*[(2)]

Waarom zou een *tafereel in gebakken steen* hersteld worden door een firma die gespecialiseerd is in het maken en schilderen van glasramen?[(3)] Het antwoord denken we gevonden te hebben bij de 'Club der XII', een select clubje van intellectuelen waarvan August Stalins en Alfons Janssens de stichters waren.[(4)]

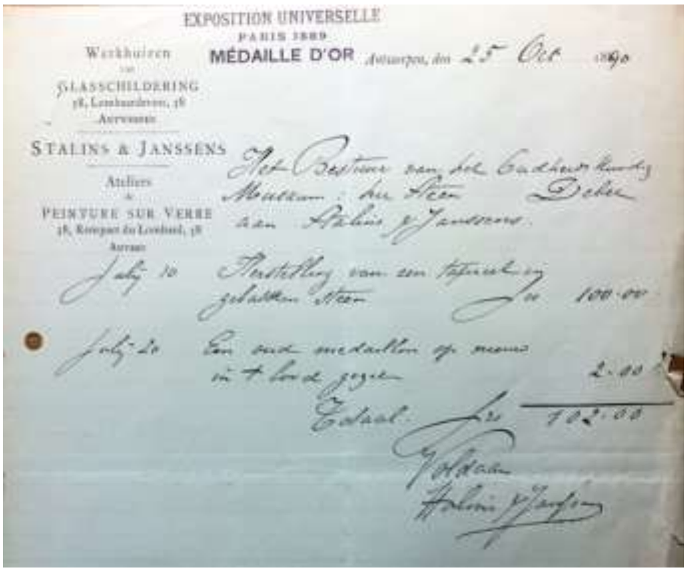
EXPOSITION UNIVERSELLE
PARIS 1889
MÉDAILLE D'OR

Werkhuizen van Glasschildering
Stalins & Janssens
Ateliers de Peinture sur Verre

Antwerpen, den 25 Oct 1890

Het Bestuur van het Oudheidkundig Museum: het Steen Debet aan Stalins & Janssens.

July 10	Herstelling van een tafereel in gebakken steen fr	100.00
July 20	Een oud medaillon op nieuw in 't lood gezet	2.00
	Totaal fr	102.00

Voldaan
Stalins & Janssens

Afb. 4.4. Debetnota van Ateliers Stalins & Janssens voor herstelling van een tafereel in gebakken steen

Piet Van der Ouderaa was een van de 12 oorspronkelijke vrienden van deze Club der XII. Onder de negen overige leden van het eerste uur waren geen personen die behoorden tot de Bestuurlijke Commissie van Museum van Oudheden Het Steen.[(5)] Logisch dat Van der Ouderaa, die zich verbonden had *eenige herstellingen te doen aan de majolica*, voor andere herstellingen dan de tegels zelf beroep deed op zijn Club der XII-vrienden Stalins en Janssens. De herstelling had waarschijnlijk betrekking op de frame of de support van het tegeltableau, een herstelling die zeker in de mogelijkheden van het atelier Stalins & Janssens lag?

1. SAA, 1020#115, 1890.10.25 "herstelling van een tafereel in gebakken steen, 100 fr".
2. SAA, MA 240/3f, dépenses 1890: pag. 74, NOV (hernummerd als 1020#121, 1890-1900); 100 fr. voor het tableau en 2 fr. voor het oude medaillon opnieuw in het lood te zetten (blijkbaar een andere maar gelijklopende opdracht uitgaande van het museum).
3. In het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen, Parochiaanstraat 7, Antwerpen (APA) is een archief aanwezig van het "atelier Stalins & Janssens". Hierin bevinden zich echter enkel tekeningen en schetsen van glasramen van voornamelijk kerken. Referentie nr. BE/653717/0051-SJ.
4. August Stalins en Alfons Janssens waren stichters van de Club der XII (bron: Blockhuys, 2005, 28).
   "De Club der XII 1871-1933", De Club der XII (1871-1933) - Genootschap voor Antwerpse Geschiedenis (gvag.be)
   "In 1871 vormden de Antwerpse ondernemers Alfons Janssens en August Stalins - fotografen, decoratieschilders en glazeniers - samen met tien vrienden en werknemers de 'Club der XII', met de bedoeling om maandelijks onderling in besloten kring voordrachtavonden te organiseren. Niets wees er op dat de club ongeveer zestig jaar actief zou zijn en in totaal over deze periode heen 37 leden zou tellen. Naar alle waarschijnlijkheid hielden de werkzaamheden pas op in 1933, bij het overlijden van Frans Claes, de laatste voorzitter." (gelezen op 5 augustus 2019)
5. Naast August Stalins, Alfons Janssens en Piet van der Ouderaa, waren de negen overige vrienden: dr. J. Van Kerckhoven, Mathieu Hennen, Hendrik van den Dries, Frans Gons, Jef Nauwens, Ferdinand van Aken, Jef Stalins (broer van August), Jan Sluyts en Herman Druyts. Bron: Blockhuys, 2005, 28.
   Webtentoonstelling Alfons Jannsens - Homepage (libraryconservatoryantwerp.be) (gelezen op 22 oktober 2021)

Conclusie van dit onderzoek is dat dankzij de inzet van Van der Ouderaa, bestuurslid in het museum en vrijwilliger ‘avant la lettre’, het Saulustableau de vereiste herstellingen heeft gekregen die nodig waren om dit in het museum tentoon te kunnen stellen voor het grote publiek. Het tableau zal op dat ogenblik (eind 1890, 1891?) in het museum beslist een belangrijke plaats hebben gekregen; waar juist is niet bekend. Wel heeft het Museum in 1905 al een zaal ingericht die *Salle des majoliques* genoemd wordt, waar ook 68 tegels aangekocht van Frans Claes geëxposeerd worden (cf. infra, punt 10.4).[1]

Nu is ook te begrijpen waarom in september 1890 nog geen foto beschikbaar was voor de directie van de Musées Nationaux te Parijs. In het tegeltableau ontbraken nog negen-en-een-halve tegel die in de maak waren en/of het bevond zich nog in behandeling bij de firma Stalins & Janssens (opdracht-datum 10 juli 1890; factuurdatum 25 oktober 1890).

De herstelwerken die dienden uitgevoerd vooraleer het tableau kon tentoongesteld worden, hebben ook invloed gehad op de opname ervan in de museumcatalogus.
In 1876, 1881 en 1885 werden respectievelijk de eerste, tweede en derde editie van de *Catalogue du Musée d’Antiquités d’Anvers* uitgebracht. Samensteller was Pieter Génard.[2]

Aangezien het Saulustableau pas in 1890 was aangekocht, kon het in deze edities nog niet vermeld zijn.

In 1892 werd een Engelstalige vertaling van de derde editie uitgebracht. Benevens de 176 items van de derde (Franstalige) editie werden nog 12 aanwinsten toegevoegd, verworven sinds de catalogus van 1885. Het item 178 in het deel ‘Series N Fictile Art. Delft China and Porcelain’ luidt:

> *Majolic representing the conversion of St.-Paul, dated 1547 and attributed to James Floris, brother of the painter Francis Floris and of the sculptor Cornelius Floris called de Vrient. Height 0.95 width 1.90.*[3]

In 1894 werd een vierde editie uitgebracht met voor het Saulustableau nog steeds hetzelfde referentienummer en dezelfde omschrijving, nu in het Frans.[4]

Daarna zal het nog 60 jaar duren eer een nieuwe catalogus verschijnt, uitgegeven in 1954 door Th. Smekens toenmalig conservator van de Oudheidkundige Musea van de Stad Antwerpen.[5] Het Saulustableau staat daarin vermeld met het toenmalig catalogusnummer 22.A 8 onder volgnummer 571, basis van het huidige inventarisnummer AV. 1571 (?).

1. SAA, 1020#109, 31 octobre 1905; Caignie 2016, 64-65.
2. Génard, 1876; Génard, 1881; Génard, 1885.
3. Génard, 1892.
4. Génard, 1894.
5. Catalogus IV [1954].

Het Saulustableau heeft in de jaren '60 van de 20ste eeuw een tweede restauratiebeurt gekend. Uit het restauratiedossier dat zich in Museum Vleeshuis bevindt en dat de briefwisseling bevat met het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium te Brussel (KIK) die de restauratie uitvoerde, nemen we enkele markante feiten over.

Het tableau zou geëxposeerd worden in de tentoonstelling "Roem der Belgische Gemeenten" ingericht door het Gemeentekrediet van België. Plaats van de tentoonstelling was het Paleis voor Schone Kunsten te Brussel, gehouden van 15 oktober tot 15 december 1960.[1] In samenspraak met het KIK werd beslist om het tableau vooraf naar hun atelier in Brussel te brengen voor een restauratiebeurt van tegels en frame. Het transport naar het KIK vond plaats op 28 Juli 1960. Na onderzoek werd een restauratie binnen de gegeven tijdsperiode (28 juli - 15 oktober, de opening van de tentoonstelling) niet haalbaar geacht en werd besloten om het tableau enkel op te frissen vooraleer het naar de tentoonstellingszalen over te brengen. Ondertussen werd overeengekomen het tableau bij het einde van de tentoonstelling niet naar Antwerpen terug te brengen maar wel naar het KIK. Een dossier met aanvraag voor een restauratie werd opgemaakt en goedgekeurd door de Stad Antwerpen. De restauratie door het KIK werd beëindigd in maart 1965 en onmiddellijk werd het stuk naar Antwerpen getransporteerd waar het begin april van dat jaar opnieuw in Museum Vleeshuis bewonderd kon worden.

Het is tijdens dit tweede verblijf in het KIK dat tegel 64 opnieuw werd geschilderd. Na 75 jaar was nog steeds geen prent met een waarheidsgetrouwe voorstelling van de Bekering van Saulus opgedoken ondanks de (vermoedelijke) zoektocht van menig onderzoeker en geïnteresseerde zoals Pieter Génard, Floris Prims, Marcel Laurent, gebroeders Frans en Vincent Claes, Charles Van Herck, en andere. Mogelijk daarom werd toen door het KIK geopteerd om de met olieverf geschilderde kleitegel te vervangen door een exemplaar in polyester, maar met behoud van de voorstelling welke Van der Ouderaa in 1890 had bedacht (afb. 4.5).

Daarnaast werden de vijf-en-een-halve industriële tegels en de drie in de onderrand ingelaste vreemde majolicategels verwijderd en vervangen door reproducties op polyestertegels.

Afb. 4.5. Tegel 64 in polyester gemaakt tijdens de restauratie in 1960-65 door het KIK met dezelfde voorstelling als deze op de biscuittegel van 1890, inv. AV.1571-64

Afbeelding 1.2 hierboven geeft een beeld van het tableau zoals het in 1965 gerestaureerd werd, en dus de toestand waarin het zich bevond net vóór de restauratiebeurt van 2017-2018.

Tijdens die restauratie van 2017-2018 werd het tableau volledig ontmanteld, alle tegels gereinigd, gerestaureerd en geconsolideerd. De vijf-en-een-halve industriële tegels van Boch Frères La Louvière werden opnieuw ingebracht en voor de drie ontbrekende tegels in de onderrand werd een oplossing gevonden in de "fotokeramiek". Hierbij werd op basis van tekeningen en foto's het beeld digitaal bewerkt en geprint op witte keramische tegels. De voorstelling op tegel 64 werd opnieuw geschilderd en via dezelfde fotografische techniek op een tegel geprint. Een uitvoerig restauratieverslag werd gepubliceerd in het *Journal 2019* van de Tiles and Architecture Ceramics Society in Engeland.[2]

1. Tentoonstellingscatalogus 1960 .
2. De Vos et al. 2018.

5. Frans Claes en Marcel Laurent

In de inleiding hadden we het kort over een communicatie tussen Frans Claes en Marcel Laurent, die moet plaats gevonden hebben vóór 1922. In dat jaar namelijk publiceert Marcel Laurent in het vooraanstaande *Burlington Magazine* een artikel over Guido di Savino en het Antwerps aardewerk. Dit bevat enkele paragrafen die belangrijke informatie leveren voor onze kennis van de herkomst van het Saulustableau en alle Antwerpse majolicategels in de MAS|collectie Vleeshuis.

> *We have on the other hand all the tiles exhibited as local productions in the archaeological museum the Vleeschhuis at Antwerp, notably the large tile picture of the Conversion of St. Paul, dated 1547 [Plate I, C], and all the Antwerp tiles in the Claes collection in that city, some of which, dated 1544, go to make up panels with specimens in the museum [Plate III, J]. All these tiles, as M. Claes himself has assured me absolutely, came from a house in the rue des Peignes, where most of them were found in a heap in the garden. This house was the location of the factory founded by Guido Andries.*[1]

K—Tiles. (Vleeschhuis, Antwerp)

Afb. 5.1. Paneel met 15 tegels in Museum Vleeshuis, afgebeeld in de publicatie van Marcel Laurent, 1922[3]

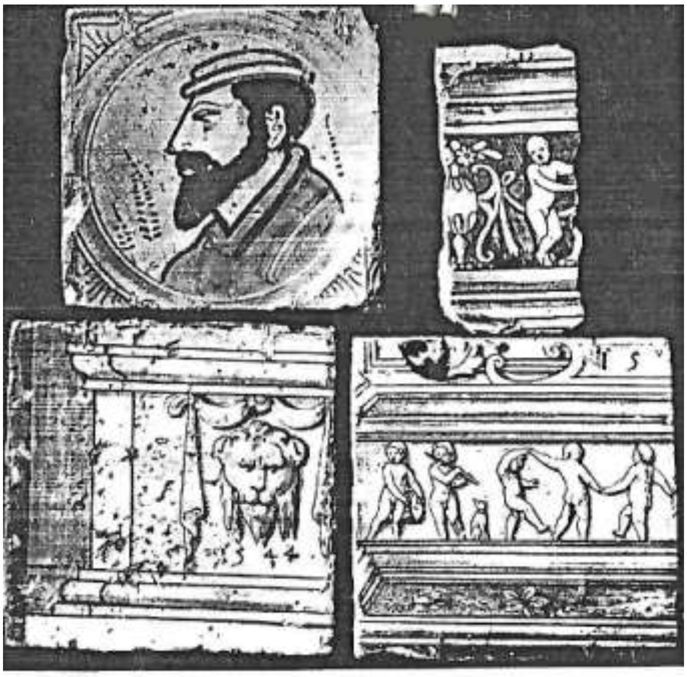
J—Dated tiles. (Claes Collection, Antwerp)

Afb. 5.2. Foto van 4 gedateerde tegels in de collectie van Frans Claes, afgebeeld in de publicatie van Marcel Laurent, 1922[4]

De tekst belicht twee verschillende aspecten.
Vooreerst worden de locaties aangegeven waar al deze tegels zich in het jaar 1922 bevonden. Een zeker aantal, waaronder het Saulustableau, waren tentoongesteld in het archeologisch museum het Vleeshuis. De verwijzing *[Plate I, C]* kennen we als de zwart-wit afbeelding van het Saulustableau, cliché B006146 in de KIK fototheek die 1922 gedateerd is.[2] Anderzijds waren er de tegels in de Claes collectie waarbij de toevoeging *in that city* zonder twijfel verwijst naar de privé woning van Frans Claes, op dat ogenblik ingericht als museum de Gulden Spoor in de Sint Vincentiusstraat (cf. infra). Het onderscheid tussen beide collecties wordt verduidelijkt door de bijschriften bij de door Marcel Laurent gepubliceerde foto's: enerzijds een paneel met tegels aangeduid als *Plate III K* en met bijschrift *Tiles, Vleeschuis Antwerp* (afb. 5.1), anderzijds een selectie van tegels uit de collectie van Frans Claes aangeduid als *Plate I J* met bijschrift *Claes collection, Antwerp* (afb. 5.2).

1. Laurent 1922, 294.
2. Id., 289.
3. Id., 296.
4. Id.

Het tweede aspect vervat in deze mededeling is de kennis dat dit de enige historische bron is die vondstinformatie en vondstlocatie aanbrengt over zowel de majolicategels als het Saulustableau. In de Inleiding hebben we dit als een gouden tip bestempeld, maar ook als een medaille met keerzijde! De zinsnede *where most of them were found* geeft aan dat mogelijk niet alle tegels in de tuin werden aangetroffen. Zo is het denkbaar dat de tegels van het Saulustableau niet tot die *heap in the garden* behoorden! De mogelijkheid bestaat inderdaad dat het tableau in het huis in de Kammenstraat als muurdecoratie was toegepast. Génard noemt het in 1892 in zijn boek *Anvers à travers les âges* immers *un tableau en majolique*, dat we ons moeilijk als een hoop losse tegels kunnen voorstellen. Deze nuancering is bij ons weten nooit eerder gemaakt.

Een briefwisseling tussen Frans Claes en Marcel Laurent is niet teruggevonden. Frans Claes heeft trouwens heel weinig geschrift nagelaten. Hij was in de eerste plaats verzamelaar, conservator en bestuurder in diverse genootschappen.

Om dit zo stellig te beweren - *has assured me absolutely* - moet Frans Claes toch zeer goed op de hoogte geweest zijn over de toestand op het terrein van Den Salm in de Kammenstraat en, waarom niet, mogelijk betrokken partij zijn geweest.

In de volgende jaren wordt in verband met het Saulustableau en het atelier in de Kammenstraat door meerdere auteurs verwezen naar deze mondelinge mededeling van Frans Claes aan Marcel Laurent. Auteur Hugh Tait gaat zelfs zover om Frans Claes als de ontdekker van het tableau aan te wijzen waar hij schrijft:

> *If the statement by the Belgian collector, Frans Claes, is to be relied upon, this masterpiece* [het Saulustableau] *was rescued by him from Guido's* [Andries] *former home and business premises in the rue de Peignes when, between 1876-81, an urban re-development plan threatened its survival.*[1]

Dit is een interessante bewering die we meenemen in de besluitvorming van dit onderzoek.

Frans Claes, houtsnede door Pellens Edouard, na 1933[2]

Frans Claes (1860, 4 september - 1933, 19 juni) was sinds 1910 conservator van het Museum van Oudheden Het Steen en werd in 1911 de eerste conservator van Museum Vleeshuis dat hij zou leiden tot zijn dood in 1933. Hij woonde aanvankelijk in de Lange Nieuwstraatwaar hij samen met zijn broer Vincent vanaf 1885 de firma *Frères Claes handelsvertegenwoordigers* oprichtte.[3]

Frans en Vincent waren grote verzamelaars van voornamelijk gildevoorwerpen en archeologische artefacten. Zij konden heel wat voorwerpen bemachtigen die uit de Schelde werden opgediept tijdens het rechttrekken van de Scheldekaaien in de periode 1884-1885.[4] Nog voor de broers hun studie afmaakten, bezaten ze een verzameling van wel 2000 voorwerpen, verdeeld over vijf kamers in het ouderlijk huis.

Toen ze rond het jaar 1885 beiden huwden werd de collectie gesplitst. Vincent behield het porselein, het plateel en de volkskundige voorwerpen; bij Frans bleef al het overige, veruit het gros van de collecties.[5] Al in 1904 had Frans zijn eigen museum opgericht, *De Gulden Spoor* in de Sint-Vincentiusstraat te Antwerpen. Daar werd in 1910 ook de *Vlaamschen Oudheidkundigen Kring* gesticht waarvan Frans Claes voorzitter was. Hierboven ontmoetten we hem ook al als voorzitter van de Club der XII.

1. Hugh Tait, 1992, 363; voetnoot 13 in het artikel verwijst naar Laurent 1922, 294.
2. KIK-IRPA Brussel, objectnr. 144798, cliché M 107067.
3. Vermoedelijk was dit Lange Nieuwstraat 35 waar hun vader, Claes Henri, in 1885 een 'magasin de papier, fournitures de bureau et atelier de reliure' open hield. In dat jaar zijn 'Claes F & V préparation et commerce d'objets d'histoire naturelle' gevestigd in de Lange Nieuwstraat 46 (Ratinckx, 1885, 51). In de jaren 1888 en 1890 zijn de gebroeders Claes gevestigd in de Lange Noordstraat 16 en als volgt vermeld: 'Claes F & V préparation et commerce d'objets d'histoire naturelle' en 'Claes frères, agence et commission' (Ratinckx 1888, 260; 1890, 308)
4. Claes 1886.
5. Gedenkboek 1932, 9.

Marcel Laurent[1]

Marcel Laurent (Mussy-la-Ville, arrondissement Virton, 1872, 21 december - Woluwe-Saint-Pierre, 1946, 7 juni) was conservator van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel (KMKG). Hij was professor aan de Universiteit van Luik, maar gaf ook les aan het Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis en Archeologie te Brussel en was daarenboven actief in tal van organisaties en verenigingen. In de vroege jaren van zijn loopbaan had hij zich toegelegd op de ordening en de studie van de voorwerpen in keramiek die via legaten in het bezit kwamen van het museum. Hij had het plan opgevat om aan de hand van keramische stukken uit alle tijden, een gedocumenteerd repertorium op te stellen van de keramiek in alle landen. Door de vele giften en legaten kreeg dit repertorium snel volume. In het bijzonder betrof dit het Delfts in het legaat Evenepoel en het Doorniks in het legaat Vermeersch.[2]

Vanuit deze ingesteldheid moeten we zijn interesse voor het Antwerps plateel begrijpen dat een neerslag vond in het artikel dat hij in 1922 uitbracht over Guido Andries en het Antwerps aardewerk.[3] De aankoop in 1923 van de bijzondere Antwerpse kruik van Jan Bogaert voor de collecties van het Brussels museum, met datum 1562 (nog niet vermeld in het artikel van 1922) kadert in dit plaatje.[4]

Uit hoofde van deze publicatie ligt Marcel Laurent aan de basis van de geschiedschrijving van de Antwerpse majolicanijverheid. Hij zet - als eerste - op schrift wat Frans Claes hem mondeling - *has assured me absolutely* - had meegedeeld over de vondst van het Saulustableau op het terrein van een huis in de Kammenstraat evenals alle andere majolicategels die op dat ogenblik in Museum Vleeshuis en in de collectie van Frans Claes zelf te bewonderen waren. Hij is ook de auteur die de door Piccolpasso[5] vernoemde Italiaan Guido di Savino vereenzelvigt met de uit de Antwerpse archieven gekende majolicabakker Guido Andries.

Marcel Laurent heeft slechts op schrift gesteld wat Frans Claes hem had medegedeeld. De man die de sleutel in handen had over de juiste toedracht omtrent het Saulustableau en Den Salm, is wel degelijk Frans Claes. We beschouwen hem dan ook als de eerste hoofdrolspeler in dit verhaal.

Vooraleer de tweede hoofdrolspeler te introduceren die kennis van de zaak had, willen we de lezer kort kennis laten maken met de geschiedenis van het Museum Vleeshuis dat door Frans Claes bestuurd werd van bij de opening in 1913 tot aan zijn overlijden in 1933, en dat tot voor enkele jaren de hele collectie Antwerpse majolica-tegels herbergde en grotendeels tentoonstelde, inclusief het Saulustableau.

1. Foto uit Nécrologie 1946, 89.
2. Nécrologie 1946.
3. Laurent 1922.
4. Zie afbeelding in Dumortier 2002, 126-127.
5. Piccolpasso 1558.

Het Vleeshuis is een voormalig gildehuis, gelegen tussen de Driehespenstraat en de Repenstraat aan de Vleeshouwerstraat. De helling waar de Driehespenstraat op de Burchtgracht uitkomt staat ook als 'Bloedberg' bekend.
In de middeleeuwen werden er in Antwerpen gebouwen ingericht om verkopers de mogelijkheid te geven op een overdekte plaats handel te drijven. Het Vleeshuis werd in 1250 gebouwd nabij de burcht van Antwerpen, specifiek om er geslachte dieren te verkopen.

Rond 1500 werd het gebouw te klein en door verwaarlozing was het ook vervallen. De gilde van de slagers besloot een nieuw vleeshuis te bouwen, vlak bij de Veemarkt. Daar werden de dieren geslacht en versneden. Het nieuwe gebouw moest ruimte bieden aan 62 slagers, vergaderruimtes en opslagplaatsen. Herman de Waghemakere ontwierp het gebouw en tussen 1501 en 1504 kwam het laatgotische gebouw, opgetrokken in rode baksteen en witte zandsteen tot stand.

Tijdens de bezetting van de Fransen in 1793 werden de gilden afgeschaft. Het Vleeshuis werd sindsdien enkel nog als opslagplaats gebruikt. Na 1830 namen verschillende kunstenaars hun intrek in het gebouw; onder andere Nicaise de Keyser werkte er.

Begin 20ste eeuw besliste de toenmalige Provinciale Commissie voor Monumentenzorg om in het Vleeshuis een museum in te richten voor de stukken uit de oudheid die in Antwerpen waren gevonden. Het Antwerpse stadsbestuur liet het gebouw renoveren en in 1913 opende het museum. De bedoeling was om een zo breed mogelijk beeld van onze kunstnijverheid te tonen, van de oudheid tot het heden. Het museum bezat een collectie metaal, ceramiek, iconografie, onderdelen van architectuur en interieur, en muziekinstrumenten. Vanaf de oprichting van Museum Vleeshuis in 1913 werd geleidelijk aan een aantal objecten uit Museum van Oudheden Het Steen overgedragen aan het nieuwe museum. Hieronder uiteraard alle tegels, in het bijzonder de majolicategels en het Saulustableau.
Vanaf de jaren '70 van de vorige eeuw kwamen de muziekinstrumenten steeds meer op de voorgrond. Geleidelijk aan vormde het museum zijn vaste tentoonstelling om. Na een korte sluiting in 2006 opende Museum Vleeshuis opnieuw zijn deuren. Het kreeg vanaf dan de ondertitel 'Klank van de Stad'.[1]

1. Zie ook: Lambrechts-Douillez 1975.

6. L. van Ryswyck

Een sleutelfiguur in de aankoop van het Saulus-tableau die nog niet belicht werd, is de verkoper, door Génard en in de verslagen van het bestuur van Museum Het Steen aangeduid als 'L. van Ryswyck', of nog 'van Ryswyck-Bogaerts'.
Deze Lambert Hyacinthe van Ryswyck (1822 - 1894)[1] is de stamvader van drie generaties goud- en zilversmeden gevestigd op Kipdorp 23 te Antwerpen.[2]

Lambert Hyacinthe Van Ryswyck
(foto: DIVA, inv. P1408A)

Hoe kwam deze van Ryswyck in het bezit van dit majolicatableau? Hoger is al meerdere malen aangegeven dat het tableau (vermoedelijk) gemaakt is in het majolica-atelier Den Salm in de Kammenstraat. Dan is de vraag welke band Van Ryswyck had met dat pand in de Kammenstraat waar deze tegels bijna driehonderdvijftig jaar eerder geproduceerd waren?
Dit is meteen ook de kernvraag van dit onderzoek.

Wat zijn afstamming betreft, vernemen we uit het jaarboek 1895 van het Davidsfonds dat de grootvader van Lambert Hyacinthe, Theodoor van Ryswyck, voortsproot uit een Tilburgse burgerfamilie. Deze vestigde zich omstreeks 1780 in Antwerpen en huwde in 1786 Elizabeth Spanincks, ook afkomstig uit Tilburg. Hun tweede zoon, Jan Cornelis, huwde in 1810 Maria Elisabeth Van Dijck.[3]

Jan Cornelis Van Ryswyck (1789-1871), de oom van de liberale burgemeester Jan Van Rijswijck, was *stofverwer* van beroep, alsook beambte bij het Bureel van Weldadigheid. Op latere leeftijd werd hij inwonend bestuurder of 'vader' van het weesjongenshuis of '*t knechtjeshuis* te Antwerpen.[4] Dit was gelegen aan de Paardenmarkt 82, waar zich tot voor kort de Stedelijke Nijverheidsschool bevond.[5] Uit een publicatie over de geschiedenis van het knechtjeshuis weten we dat Jan Cornelis in 1838 benoemd werd tot huisbezorger van het weeshuis met een wedde van 500 frank, kost en inwoning, voor hem, zijn vrouw, drie zonen en een dochter. Het gezin van Ryswyck verhuisde dan op 1 april 1838 van de Korte Raapstraat 2020/1 (later 2/1), naar 't knechtjeshuis op de Paardenmarkt. De zoons zouden het gesticht verlaten *zohaast zij den kost waard waren …*[6]

Het bevolkingsregister van de periode 1829-1846 bevestigt de familie Van Ryswyck op Paardenmarkt nr. 435 (later 82, vandaag 94) dat vier kinderen telt. Als stiel voor de jongste zoon, de16-jarige Lamb^{s} Hyacinthe wordt zilversmid[gast] opgegeven.[7] We weten dat Lambert, nauwelijks 10 jaar oud, als leerjongen in dienst kwam bij zilversmid Jan Pieter Antoon Verschuylen (1801-1863).[8]

In het bevolkingsregister van de volgende periode, 1846-1856, woont de familie nog steeds op Paardenmarkt nr. 435. Zoon Lamb^{s} Hyacinth^{s} is dan al zilverdrijver. Zijn broer Jan Baptist is later gekend als dichter, dagbladschrijver en volksredenaar[9]; diens tweelingbroer Michiel stierf jong. Broer Jan Theodoor is de gevierde volksdichter[10].

1. Lambert Hyacinthe van Ryswyck: 1822, 10 mei - 1894, 24 juli.
2. Voor een beschrijving van leven en werk van de Van Ryswycks, in het bijzonder vader Lambert Hyacinthe, zie:
   - SAA, 79#1 Van Hemeldonck Godelieve, *Het Grootwerk,* Deel 6, 332-340.
   - De Bock 1971, 64-71.
3. Mathot 1895.
4. Tijdschrift *De Gids*, P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1884, 44.
5. https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/5716 (gelezen op 2 september 2021)
6. Geudens 1895, 248.
7. SAA, MA-BZA-B#51, Bevolkingsregister (hierna "Bev.Reg.") 1829-1846, wijk 2, reeks 215-474, subreeks 435-444, pagina 2 van 27, digitaal beschikbaar.
8. Moens 2001, 331;
   SAA, HN#509, Nota's en documentatie over Antwerpse kunstenaars Van Ryswyck & Verschuylen. Archiefvormer: Van Uytfangh W.
9. Coopman en della Montagne 1881, Jan Baptist Van Ryswyck, 106-107.
   Van Jan Baptist Van Ryswyck's hand is het *Echtkransje mynen jongsten broeder Lambert I. van Ryswyck gevlochten, ter gelegenheid van zyn huwelyk met jonkvrouwe Maria Antonia Bogaerts, plechtig te Antwerpen gevierd, den 7 van grasmaend 1853.*
10. Coopman en della Montagne 1881, Jan Theodoor Van Ryswyck, 89.

In de jaren 1837 tot 1850 doorliep Lambert aan de Antwerpse Academie de leergangen ‘figuren, boetseren, beeldhouwen en levend model’.[1] Als leerling of gezel heeft Lambert ook gewerkt bij de edelsmid Joseph Lecocqmartin en zou bij diens overlijden in 1850 zijn atelier aan de Lange Ridderstraat 48 overgenomen hebben.[2]
Op 21 maart 1853 verhuist Lambert naar Paardenmarkt 446, schuin tegenover het knechtjeshuis.[3] Dat is het ouderlijk huis van Maria Antonia Bogaerts (1821 - 1869)[4] met wie hij op 7 april 1853 zal huwen. In het bevolkingsregister van de periode 1846-1856 wordt dit huis aangeduid met twee nummers, 445 en 446. Waarschijnlijk verhuisde Lambert toen naar het huis naast vader Bogaerts, die suikerbakker was.[5]

Lambert Hyacinthe en Maria Antonia verhuizen op 17 mei 1853 naar wijk 4, nr. 2774; dit wordt in 1856 Kammenstraat 8. Op dit adres woonde Pelgrims Norbertus Jos^{h}, koperslagersbedrijf, die op 31 mei wordt afgeschreven naar Berchem. Gezien het beroep dat Pelgrims hier uitoefende, mag worden aangenomen dat Lambert Hyacinthe in dit pand de nodige faciliteiten had om zijn eigen zilver- en koperslagersbedrijf op te starten. Hier worden de geboortes van de twee oudste dochters genoteerd: Anna Maria Hyacintha Cornelia (°1854) en Hilda Francisca Carolina, (°1856).[6]
In het bevolkingsregister over de periode 1856-1866 zijn de drie overige kinderen vermeld: Lambertus Joannes Aloysius (°1857), Clara Antonia Maria (°1859) en Carolus Hyacinthus Lambertus (°1860).

Vader Lambert Hyacinthe gaf zijn oudste zoon de naam Lambertus Joannes, die op zijn beurt zijn oudste zoon de naam Lambertus Henricus gaf. Hoger maakten we al de afspraak om vader Lambert Hyacinthe en zoon Lambertus Joannes met hun respectievelijke voornaam aan te duiden, of specifieker nog als vader en zoon.

Vader Lambert Hyacinthe is 72 jaar oud geworden; hij was 68 op het ogenblik van de verkoop van het tegeltableau aan museum Het Steen.
Zoon Lambertus Joannes was de oudste zoon van de zes kinderen (1857-1897).[7] Hij huwde in 1881 Maria Hubertina Josephina Lodewick (1861-1898); ze hadden zeven kinderen. Hij overleed op 39-jarige leeftijd en was 33 jaar oud op het ogenblik van de verkoop van het tegeltableau die hij in naam van vader afhandelde.
Kleinzoon Lambertus Henricus (1886-1908)[8] was de oudste zoon van Lambertus Joannes. Hij werd slechts 22 jaar oud en was pas 4 jaar op het ogenblik van de verkoop van het tegeltableau, te jong om een rol te spelen in de transactie.

Op 17 april 1861 koopt Lambert Hyacinthe in openbare verkoop van Karel van Gramberen:

> *een patrimoniëlen eigendom, genaamd Hotel het Schild van Turnhout, Kipdorp, wijk 2, oud nr. 1684 en 1685, nieuw nr. 21, met aan de straatzijde een grote inrijpoort en een gebouw op de rechterzijde met beneden en bovenkamer; groot woonhuis met kantoor, twee schone zalen, spreekkamer, keuken, stalling voor 12 paarden, remise, grote kelderingen, pompen van put en regenwater, menigvuldige kamers op de eerste en tweede stagien, zoldering, grooten bassecour; komende van achter met een gemenen uitgang en kleine poort in de Keizerstraat; 482 m² zonder die gang.*
> *Toewijzing: mits de som van 48.500 francs aan Joannes Franciscus Giebens, Meester timmerman, die den aankoop gedaan heeft voor rekening van de heer Lambertus van Ryswyck-Bogaerts, drijver, wonende in de kamme straet.*[9]

Op basis van deze beschrijving is het perceel Kipdorp 21 gemakkelijk te lokaliseren op het oorspronkelijke (primitieve) perceelplan van 1823-24: de grote inrijpoort met links en rechts wooneenheden, grote binnenkoer, achteraan stalling voor 12 paarden en de smalle doorgang naar de Keizerstraat. Daarnaast Kipdorp 23 en 25 (afb. 6.1).

Nog in hetzelfde jaar 1861 wordt door Lamb. Van Ryswyck voor Kipdorp 21 een milieuvergunning aangevraagd “voor de smederij”.[10]

1. http://www.divaantwerp.be/nl/research/tekenen-en-boetseren-om-zilversmid-te-worden (gelezen op 18 maart 2017). Ook: Moens 2001, 332.
2. Joseph Lecocqmartin - Wikipedia (gelezen op 24 november 2016).
3. SAA, MA-BZA-B#92, Bev.Reg. 1846-1856, wijk 2, reeks 222-498, subreeks 422-443, pagina 21 van 44, digitaal beschikbaar.
4. Maria Antonia Bogaerts: 1821, 2 februari - 1869, 3 september.
5. SAA, MA-BZA-B#92, Bev.Reg. 1846-1856, wijk 2, reeks 222-498, subreeks 444-481, pagina 4 van 45, digitaal beschikbaar.
6. SAA, MA-BZA-B#116, Bev.Reg. 1846-1856, wijk 4, 2757-3084, pag. 33/49, MF K2 L2 D296511.
7. Lambertus Joannes van Ryswyck: 1857, 6 september - 1897, 2 juli.
8. Lambertus Henricus van Ryswyck: 1886, 10 december - 1908, 13 februari.
9. Rijksarchief Antwerpen-Beveren (RAA), notariële akte R02 09587 0058, Notaris Van Berckelaer, Jozef Egidius te Antwerpen.
10. SAA, 969#2739.

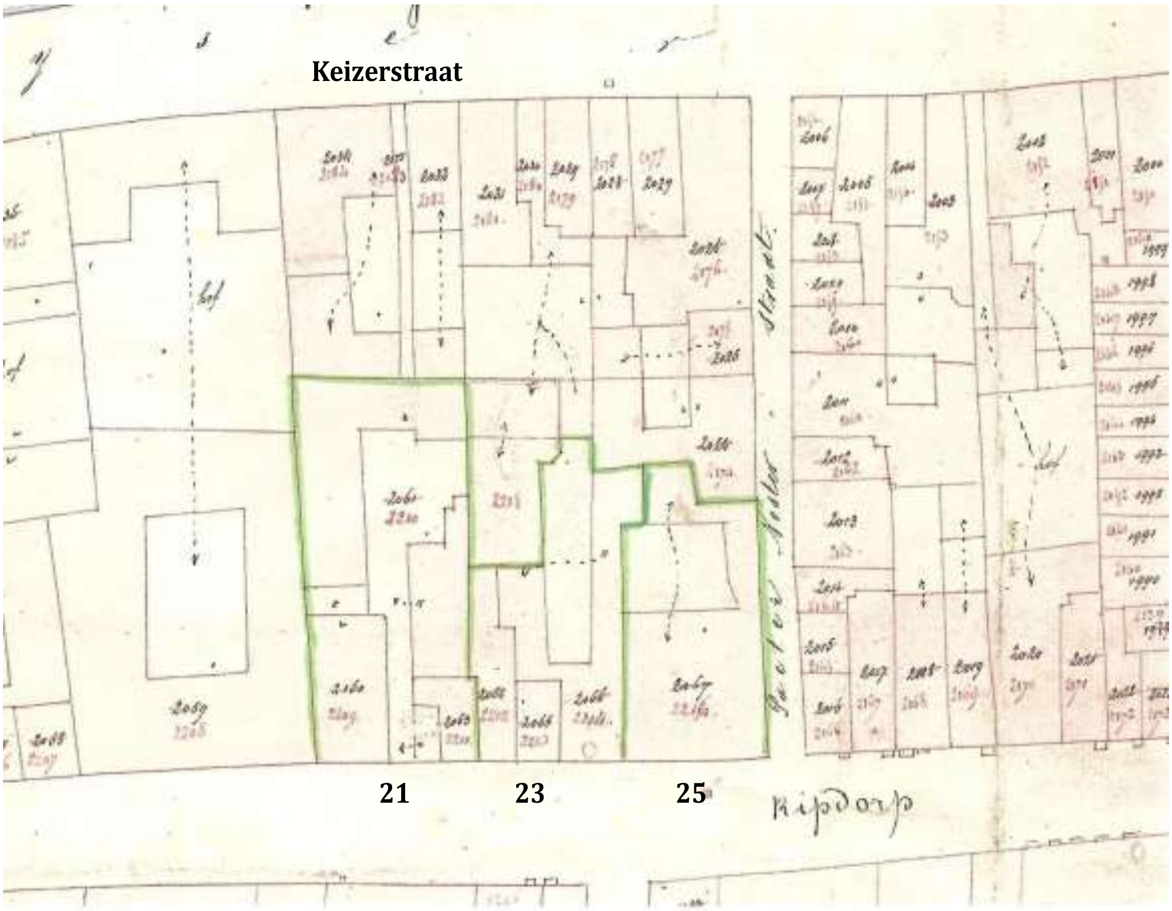

Afb. 6.1. Kipdorp 21-23-25 op het Oorspronkelijke (primitieve) percelenplan van 1823-24 (exemplaar stad Antwerpen), blad 17: percelen nrs. 1997- 2276 (SAA, 12#3905, uitsnede)

Om deze koop te kunnen betalen gaat van Ryswyck op 29 april 1861 een lening van 25.000 francs aan bij Catharina Joanna van Noten voor een termijn van 10 jaar, die notarieel wordt vastgelegd.(1) Het vertrek van de hele familie naar Kipdorp 21 is vastgesteld op 7 augustus 1861.(2)

Op 17 juni 1868 koopt van Ryswyck in een openbare verkoop van 8 huizen ook de huizen Kipdorp 25 op de hoek met de Paternosterstraat, en 23, respectievelijk voor 19.200 en 10.350 francs.

> *Koop Dry - Een schoon winkelhuis gestaan en gelegen in het kipdorp N° 25, hebbende beneden: groote winkel, kamer op de opene plaats verlicht en keuken; verscheidene kamers op beide verdiepen; zolder; kelder en verdere toebehoortens.*
> *Koop Vier - Een winkelhuis naast voorgaande gelegen en in 't kipdorp gemerkt N° 23, hebbende beneden winkel en kamer, hangkamer, twee kamers op het verdiep, zolder en kelder.*(3)

<u>Bouwaanvragen voor Kipdorp 21-23-25</u>
Kort nadien, op 13 juli 1868, wordt voor Mr. Van Ryswyck-Bogaerts een bouwaanvraag ingediend "tot het erbouwen of vereenigen van de twee huizen Kipdorp 23 aan 21".(4)
En verder, op 9 april 1869, wordt door Lamb. Van Ryswyck -Bogaerts een aanvraag ingediend om "een zeil boven de vensters van mijn nieuw magazijn te plaatsen, op volle breedte van mijn huis Kipdorp 21-23".(5)
Op 16 maart 1880 wordt de toelating gevraagd om "een nieuwe glazenkaste te plaatsen in de gevel van het huis nr. 25 Kipdorp".(6)

In het bevolkingsregister van de periode 1856-1880 zijn het echtpaar en de zes kinderen dan geregistreerd in wijk 2, Kipdorp 23 (21 doorstreept). In 1864 was nog een zesde kind geboren: Maria Josepha Julia Petronella.(7)

1. RAA, notariële akte R02 11289 0090, Notaris Deckers Petrus Josephus Ambrosius te Antwerpen.
2. SAA, MA-BZA-B#146, Bev.Reg. 1856-1866, wijk 4, Sint-Jansstraat - Kloosterstraat 99.
3. RAA, notariële akte R02 11275 0344, Notaris Gheysens Frederik August te Antwerpen .
   Nota: in deze aktes die dateren van na de wijziging van de huisnummering in 1856 worden de nieuwe huisnummers gebruikt: nr. 21 was 1684 en 1685, nr. 23 was 1686, nr. 25 was 1687; zie Tableau de Concordance, wijk 2, Kipdorp, pagina 54 (SAA, 105#2839, cf. infra punt 7.4).
4. SAA, 1868#487, met plan van de voorgevel: 1 deur en 3 ramen.
5. SAA, 1869#230.
6. SAA, 1880#310, met plan van de voorgevel: 1 deur en 1 raam.
7. SAA, MA-BZA-B#183, Bev.Reg. 1856-1880, wijk 2, Kipdorp-Minderbroedersrui, Kipdorp 1-37.

Afb. 6.2. Menukaart van het feestmaal van de Nederduitsche Bond van Antwerpen, aangeboden aan J.I. De Beucker en L. Van Ryswyck, getekend door Pieter Jan Van der Ouderaa, op papier
(foto: DIVA, inv. P1785)

Na het overlijden van echtgenote Maria Antonia Bogaerts wordt op 1 oktober 1869 bij de notaris een inventaris opgesteld van de inboedel van het huis Kipdorp 21.[1]
Uit deze 16 paginalange boedelbeschrijving komt een zeer welstellend gezin naar voor, met meerdere rijkelijk ingerichte plaatsen en kamers. In de inventaris van schilderijen en kaders is geen melding van een tegeltableau, het Saulustableau, dat op dat ogenblik nog niet verworven zal zijn.
Ook de zilversmederij doet goede zaken, getuige de beschrijving van de vele opdrachten in afwerking in het magazijn en de openstaande rekeningen met klanten ten bedrage van 10.520 francs.
Tijdens sommige periodes van hun activiteit hadden de Van Ryswycks in de werkplaats op Kipdorp tot 20 ambachtslieden in dienst.[2]

Vader Lambert Hyacinthe was een veelzijdig en zeer actief man. Hij was zilverdrijver, dichter, prozaschrijver, overtuigde Vlaming, katholiek, Ridder in de Leopoldsorde[3] en actief in de Vlaamse Beweging. In de literatuur over de Vlaamse Beweging lezen we de roem over zijn veelzijdige levenswandel.

> *Rijswijck (Lambert van), ..., genoot tot zijn veertiende jaar onderricht in eene privaatschool, en werd toen zilverdrijver, terwijl hij de lessen volgde der Academie, waar hij zich toelegde op de beeldhouwkunde. Zijn eerste gewrocht als drijver was de zilveren beker 'Hendrik Conscience' aan Conscience aangeboden in 1850. Sindsdien heeft hij een werkhuis van koper- en zilverdrijvers en goudsmeden opgericht, die kunststukken in alle metalen vervaardigen. Als schrijver is hij bekend door bijdragen in Het Taalverbond, de Almanakken van het Willemsfonds, Altijd wat Nieuws, Van alles Wat en in het Nederduitsch Overzigt.*[4]

In 1886 werd van Ryswyck als oud voorzitter van de 'Nederduitsche Bond van Antwerpen'[5] gehuldigd ter gelegenheid van zijn benoeming als ridder in de Leopoldsorde. De menukaart van het feestmaal bij die gelegenheid aangeboden, is getekend en gesigneerd door Pieter Jan Van der Ouderaa (jaar [18]86) (afb. 6.2). Van Ryswyck staat hier afgebeeld op het onderste erebord. Vier jaar vóór de koop van het Saulustablau door Museum Het Steen, was er dus reeds contact tussen het bestuurslid Van der Ouderaa en de verkoper Lambert van Ryswyck.

Uit de veilingcatalogus die na zijn dood in 1894 werd samengesteld blijkt dat Lambert Hyacinthe een letterkundige, een kunstliefhebber en kunstverzamelaar was. Loten 1 tot 185 betroffen boeken, 200-207 oude gravuren, 208-221 schilderijen, 226-235 meubelen en kunstvoorwerpen en 250-312 porselein (Japan, China, ...).[6] Echter geen tegels en geen majolica!

Bijna alle beschikbare publicaties betreffen vader Lambert Hyacinthe en zijn realisaties als zilver- en koperdrijver. Over zoon Lambertus Joannes is in de literatuur weinig te vinden, evenmin als over zijn vier dochters. Alle kunstvoorwerpen die vóór 1885 uit het familiaal atelier voortkwamen, weliswaar door vader Lambert Hyacinthe opgericht, worden ook aan hem toegeschreven.

In 1885 heeft vader Lambert Hyacinthe het atelier overgedragen aan zijn zoon Lambertus Joannes.[7] Die was toen 28 jaar oud. De kunstvoorwerpen ná 1885 gemaakt, zijn van zijn hand of onder zijn leiding gemaakt.

1. RAA, notariële akte R02 11297 0200, Notaris Deckers Petrus Josephus Ambrosius te Antwerpen.
2. Van Uytfangh 2005, 19. De bron voor deze informatie is niet weergegeven.
3. van den Branden F. Jos., Frederiks J.G., Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde (1888-1891). Deel XIV, 578, Rijswijck, Lambert van.
4. Paul Fredericq, Schets eener geschiedenis der Vlaamsche Beweging (drie delen). J. Vuylsteke, Gent 1906-1909.
5. Over de 'Nederduitsche Bond', zie: Nederduitsche Bond - NEVB Online (gelezen op 30 augustus 2021).
6. Veilingcataloog 1894.
7. Van Uytfangh 2005, 19.

31

Zoon Lambertus Joannes wordt door sommige onderzoekers aangeduid met toevoeging van de naam van zijn moeder, als 'Van Rijswijck-Bogaerts', om zich te onderscheiden van zijn vader.[1] Dit is niet correct. Dit konden we opmaken uit enkele specifieke vermeldingen die enkel van toepassing kunnen zijn op vader Lambert Hyacinthe.

Zo bijvoorbeeld wordt 'Mr. Lambert van Rijswijck-Bogaerts' in 1865 genoemd als schenker aan Museum Het Steen van koperen voorwerpen uit de 17de eeuw, met name een monstrans, een altaarkandelaar versierd met engelenkopjes en een klein wierookvat, en ook nog zeven medailles en muntstukken.[2] Kort nadien wordt hij in een schrijven aan het museum hiervoor bedankt door het college van burgemeester en schepenen (afb. 6.3). De briefwisseling hierover tussen museum Het Steen en de stad is bewaard.[3]

In het eerste inkomstenboek van Museum van Oudheden Het Steen, bewaard in Museum Vleeshuis, zijn ook twee giften ingeschreven op naam van 'Mr. L. Van Rijswijck-Bogaerts' en één op naam van 'Mr. Lam. Van Rijswijck-Bogaerts'.[4] Al deze giften dateren van het jaar 1865; zoon Lambertus Joannes was toen amper acht jaar oud!

Een mogelijke oorzaak van deze verwarring is het feit dat de zilverwerkplaats op Kipdorp 23 bekend stond onder de naam 'Van Ryswyck-Bogaerts', ook na de overdracht van vader op zoon. Dit kan afgeleid worden uit de vermelding in het adresboek van de stad Antwerpen van het jaar 1894 waar voor bedoeld adres wordt opgegeven 'Vanryswyck-Bogaerts L. orfèvre-ciseleur (fils) Kipdorp 23'; de toevoeging 'fils' moest duidelijk maken dat het de woonplaats en de zaak van de zoon betrof. Vader Lambert vinden we in hetzelfde adresboek terug als 'Vanryswyck L. (père), rent [ier], Kipdorp 23'.[5] De naam 'van Ryswyck-Bogaerts' vermeld in het bestuursverslag van 22 mei 1890[6] verwijst dus duidelijk naar vader Lambert Hyacinthe, gehuwd met Maria Antonia Bogaerts.

Bij het overlijden van Lambertus Joannes in 1897, amper drie jaar na zijn vader, is diens zoon Lambertus Henricus pas 11 jaar oud. Het atelier wordt tijdelijk verdergezet door de meestergasten.

Op 1 maart 1899 wordt een bouwaanvraag ingediend "voor rekening van de kinderen Van Rijswijck-Lodewick, voor het veranderen van drij ramen ..."[7]

Lambertus Henricus sterft ook zeer jong, 22 jaar oud (1908). Na diens overlijden is het atelier overgegaan naar Josephina Van Ryswyck (1882-1956), kleindochter van Lambert Hyacinthe, dochter van Lambertus Joannes en zuster van Lambertus Henricus. Josephina was in 1890 gehuwd met Peter Paul Génard, zoon van Pieter Génard.[8] Hieruit kan een zekere relatie worden afgeleid tussen de families Van Ryswyck en Génard die mogelijk reeds dateert uit de tijd van vader Lambert Hyacinthe en Pieter Génard die, zoals hoger reeds aangestipt, een belangrijke rol wordt toebedeeld in de aankooptransactie van het Saulustableau door museum het Steen.

Le Collège des Bourgmestre et Échevins

Afb. 6.3. Brief van 2 september 1865 van het College van Burgemeester en Schepenen van de stad Antwerpen met dankbetuiging voor de schenkingen gedaan door Lambert Van Ryswyck-Bogaerts aan het museum (SAA, 1020#93)

1. Van Uytfangh 2005, 19.
2. Bulletijn 1863-1886, 142-144. Dit zijn de stukken vermeld in het Inkomstenboek van Museum Vleeshuis, VH1_INK_1, pagina 331, nr. 1815 (ostensoir), nr. 1819 (chandelier d'autel garnie de têtes d'anges, en pagina 339, nr. 1863 (navette).
3. SAA, 1020#93, brief van 16 augustus 1865 door Museum Het Steen gericht aan de Burgemeester en de Schepenen van de stad Antwerpen; brief van 2 september 1865 aan het museum met dank vanwege het college van Burgemeester en Schepenen.
4. Inkomstenboek van Museum Vleeshuis VHA_1_INK_1, pagina 25, nr. 84 (blauwe steen met inscriptie); pagina 27, nr. 85 (idem); pagina 49, nr. 213 (een vaas uit de ruïnes van de zonnetempel te Callas, nabij Lima te Peru).
5. Ratinckx 1894, 216 (SAA, BIB-AB#22).
6. Bulletijn 1863-1886, 142-144.
7. SAA, 1899#332, met plan van de voorgevel: 1 deur en 3 ramen.
8. Moens 2001, 332; SAA, 79#1 Van Hemeldonck Godelieve, *Het Grootwerk,* Deel 6, 339-340.

Van Ryswyck behoorde tot de eerste begunstigers van museum Het Steen. In de jaren 1864-1865 schenkt hij het museum in totaal acht waardevolle stukken daterend uit de 16de en 17de eeuw.[1]

<u>op 4 januari 1864</u>:

- O.51: un ostensoir en cuivre XVIIe s. (fiche 90)(afb. 6.4)
- O.30: un Pyxis du XVIe s. (fiche nr. 91)
- une pièce de monnaie frappée à l'atelier d'Anvers en 1563. (fiche nr. 92)(afb. 6.4)
- D.77: une vase en terre, découvert dans les ruines du temple du soleil à Callas, près de Lima au Pérou.[2]

<u>op 26 augustus 1865</u>:

- O.28: une patène en cuivre XVIe s. (fiche met nr. 236)
- O.99: une navette en cuivre XVIIe s. (fiche met nr. 235)
- O.55: un chandelier d'autel en cuivre, orné de têtes d'anges. (fiche met nr. 234)
- médailles et pièces de monnaie (fiche met nr. 237. De brief in afb. 6.5 vermeldt « sept medailles »).

<u>In de museumgids van 1881</u> worden ook nog vermeld[3] :

- A.84: Pierre bleue provenant de l'ancienne chapelle des Merciers ou de St.Nicolas, Longue rue Neuve à Anvers (avec inscription)
- A.85: Pierre bleue, pendant de la précédente (avec inscription)

Door zijn beroepsactiviteit als goud- en zilversmid kwam Lambert Van Ryswyck in contact met meerdere architecten-kerkenbouwers die in de tweede helft van de 19de eeuw heel wat opdrachten kregen. De bestelling en productie van kerkzilver is een van de mogelijke connecties. Enkele van deze architecten, o.a. Eugeen Gife (†10 mei 1890), waren ook lid van de bestuurlijke commissie van Museum van Oudheden Het Steen. Bijvoorbeeld, Lambert Van Ryswyck en Eugeen Gife zaten in 1862 samen in het bouwcomité van de Sint-Jozefkerk aan de Loosplaats te Antwerpen.[4]

90)
Ostensoir du XVIIe siècle. Don de Monsieur van Ryswyck-Bogaerts 4 Janvier 1864.

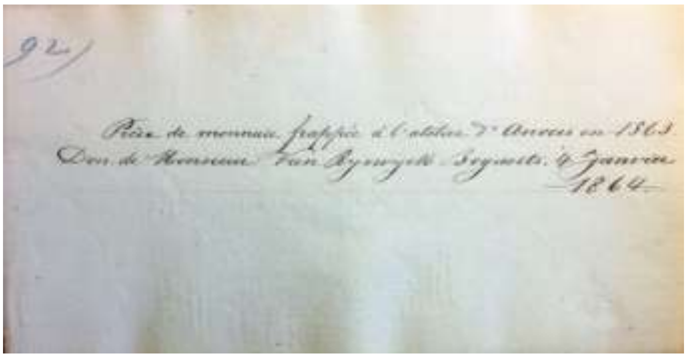
92)
Pièce de monnaie frappée à l'atelier d'Anvers en 1563 Don de Monsieur Van Ryswyck-Bogaerts. 4 Janvier 1864.

Afb. 6.4. Schenkingen door M. Van Ryswyck- Bogaerts aan museum Het Steen op 4 januari 1864 (SAA, 1020#124)

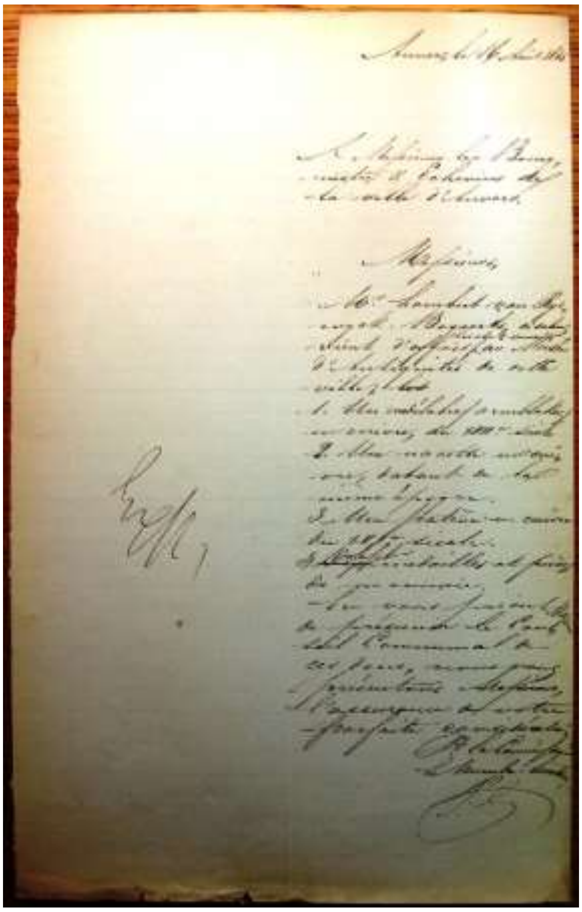

Afb. 6.5. Brief van 16 augustus 1865 door Pieter Génard aan de heren Burgemeester en schepenen met melding van de schenkingen door Van Ryswyck-Bogaerts aan het Oudheidkundig Museum (SAA, 1020#93)

Anvers, le 16 Août 1865
A messieurs les Bourgmestre & Echevins de la ville d'Anvers
Mr. Lambert van Ryswyck-Bogaerts, ciseleur, vient d'offrir les objets suivants au Musée d'Antiquités de cette ville
1) Un candélabre (armblaker) en cuivre du XVIIe siècle
2) Une navette en cuivre, datant de la même époque
3) Une patène en cuivre du XVIe siècle
4) Sept médailles et pièces de monnaie
En vous priant Messieurs, de prévenir le Conseil Communal de ces dons, nous vous présentons l'assurance de notre parfaite considération.
Pour la Commission,
Le Membre-Secrétaire
P G [Pieter Génard]

1. SAA, 1020#124: Oudheidkundige Musea; inventaris en catalogisering van de collectiestukken; 1862-1890. Giften van Lambert van Ryswyck-Bogaerts aan Museum Het Steen. Ook vermeld in Inkomstenboek Museum Vleeshuis VHA_1_INK_1, pagina 325 (nr.1792 en 1794), 331 (nr. 1815 en 1819), 339 (nr. 1863) en 499.
2. Inkomstenboek Museum Vleeshuis VHA_1_INK_1, pagina 49 (nr. 213). De letters O. en D. verwijzen naar Génard 1881.
3. Génard 1881.
4. Van Uytfangh 2005, 19.

7. Majolica-atelier Den Salm in de Kammenstraat

Marcel Laurent vernoemt in 1922 een huis in de *rue des Peignes*, de Franse naam voor de Kammenstraat. Deze benaming stamt uit de Franse tijd en zullen we in heel wat documenten en op kaarten ontmoeten. De Kammenstraat loopt van de Reyndersstraat tot aan de hoek met de Oudaan en de Kleine Markt. Onderweg kruist ze de Nationalestraat. Iets verderop aan de rechterkant van de straat moet het majolica-atelier Den Salm gelegen zijn.

Het huis Den Salm komt al in 1401 in de Antwerpse archieven voor. In het archief van O.L.V. leest men voor 13 oktober 1401:

> *voor schepenen Claus van den Mortere en Claus van den Werve geeft meester Jan Noyts en Jan van der Brugghen, te erve aan Colaerd Bathyn den timmerman het huis De Salm in de Cammerstrate.*[1]

De locatie van *Den Salm* in de huidige Kammenstraat is hiermee alvast bevestigd.

In de Kammenstraat waren eertijds *brouwkammen* of brouwerijen gevestigd. Rond het jaar 1450 waren er hier een viertal gekend.[2] Of het pand waar het majolica-atelier Den Salm werd ingericht een voormalige bierbrouwerij was, een activiteit waaraan de *Cammerstrate* haar naam heeft ontleend, is niet gekend. Het huis Den Salm werd in 1520 aangekocht door Guido Andries en zijn vrouw Margaretha Bollekens.

7.1. Vroegste situering

1565 - Virgilius Bononiensis

De kaart van Virgilius Bononiensis uit 1565 geeft een beeld van dat deel van de Kammenstraat dat ons aanbelangt, de *Via Cameraria*, de huizenrij tussen het Kopstraatje links en de Steenhouwersvest rechts (afb. 7.1.1). Daar zijn slechts negen huizen op afgebeeld. Het derde huis gezien vanaf het Kopstraatje steekt hoog boven de aanpalende huizen uit. Twee schouwen horen bij dit pand, één geplaatst ter hoogte van de achtergevel van het huis en één hoge die op het achterliggend terrein kan gesitueerd worden.
Verondersteld mag worden dat die laatste behoort tot het complex *potterye backovens* zoals we dit verder in archiefstukken over Den Salm zullen aantreffen. De straat achter dit huizenblok zal de Voddestraat zijn. Midden in dit blok blijkt een pagaddertoren[3] te staan die behoort bij het vijfde pand in de straat, dat dezelfde statige allure heeft als huis Den Salm.

Afb. 7.1.1. Deze uitsnede uit de kaart van Virgilius Bononiensis (1565) toont het huizenblok waarin het majolica-atelier Den Salm gelegen was, links begrensd door het smalle Kopstraatje, rechts door de Steenhouwersvest; achteraan loopt de toenmalige Voddestraat (© Museum Plantin-Moretus)

1. Archief O.L.V., c, 59, cap. 7. Bron: Floris Prims, Geschiedenis van Antwerpen. - V. Onder Vlaanderen (1356-1405), 3de boek - Regesten, 1935, 188. Met dank aan Georges Troupin.
2. Daeleman 2015, 11.
3. Een pagaddertoren is een uitkijktoren die tijdens de Spaanse bezetting werd gebruikt door de reder om zijn schepen te zien aankomen. Een jongen van ca. 12 jaar bemande de toren; in het Antwerps betekent pagadder een snotaap, maar het woord is afgeleid van het Spaanse *pagadores*, waar *pagar* betalen betekent.

1649 - Blaeu

Op de kaart van Blaeu van Antwerpen (1649) worden in de *Cammer Straet* (66 op de kaart), tussen de *Coppen-ganc* (41) en de *Steenhouwers veste* (42), opnieuw negen dakkappen geteld.[(1)] Anders dan op de kaart van Bononiensis worden de huizen hier getekend in bovenaanzicht. In de ruimte tussen de huizenrijen begrensd door de vier straten kan geen schouw worden gelokaliseerd, noch is een spoor van de Pagaddertoren te bekennen. Onderaan het beeld is de Sint-Augustinuskerk ingetekend die tussen 1615 en 1618 werd gebouwd.

1584-1585 - Kadastrale Ligger van Antwerpen

Belangrijke informatie over de huizen in de Kammenstraat in de jaren 1584-1585 vinden we in de lijst van huisnamen die samengebracht werd door Gilberte Degueldre.[(2)] Aan de westzijde van de Kammenstraat, gezien van zuid naar noord, werden tussen het Kopstraatje[(3)] en de Steenhouwersvest[3] volgende 19 huizen geregistreerd met hun respectievelijke naam indien gekend[(4)]:

1) *Gulden Cop*, op de noordhoek met het Kopstraatje,[(5)]
2) *In de Halve Maene*,
3) Een huis zonder naam,
4) *In de Zonne*,
5) *Witten Haeswint*,
6) Een huis zonder naam,
7) *De Wildeman*,

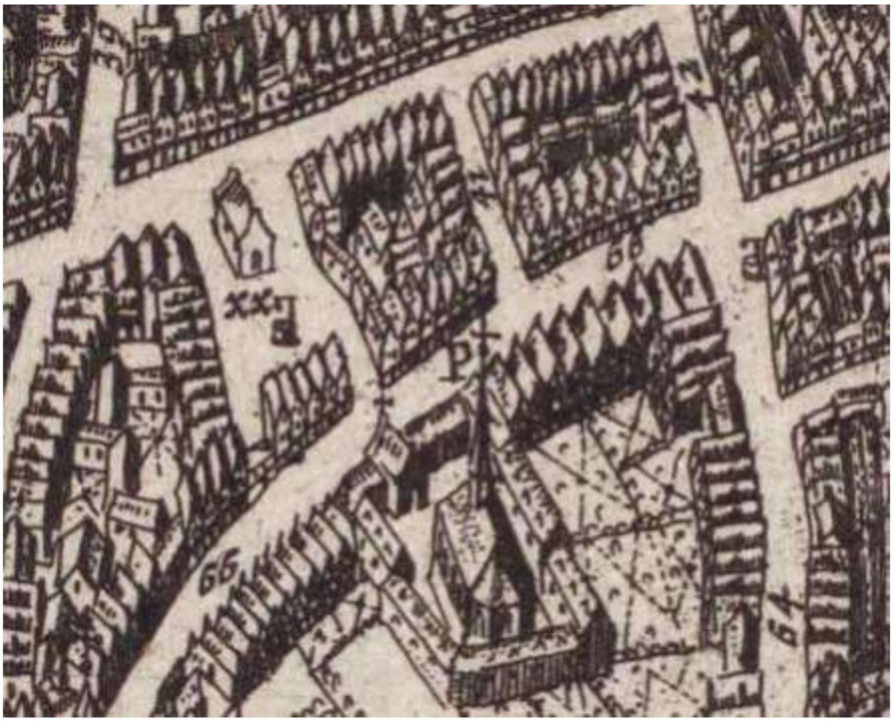

Afb. 7.1.2. Uitsnede uit de kaart Blaeu van Antwerpen (1649) met het woonblok begrensd door de Kammenstraat, het Kopstraatje, de Voddestraat en de Steenhouwersvest (SAA, 12#4126)

1. SAA, 12#4126.
2. Degueldre 2011.
3. We opteren in deze studie om de opsomming van huizen te starten op de noordhoek van het Kopstraatje, richting Steenhouwersvest, omdat dit punt doorheen de jaren niet gewijzigd is.
4. Degueldre 2011, VI-501 tot 519.
5. Het Kopstraatje is vermoedelijk geopend in de eerste helft van de 16de eeuw op het erf *den Cop* aan de westzijde van de Kammenstraat. Omstreeks die tijd zijn aan weerszijden van het nieuw geopende straatje de huizen *den Rooden Cop* (zuidzijde) en *den Gulden Cop* (noordzijde) ontstaan. Vande Weghe 1977, 275.

8) Een huis zonder naam,
eigenaar is Guillam van Brecht, sollicitateur of solliciteur
huurders-bewoners zijn:
1. Christoffel van Steelant, speldenmaker
2. Jeronimus Janss., boekbinder met zijn vrouw

9) *In den Salm*,
eigenaar is Guillam van Brecht, sollicitateur of solliciteur.
woont zelf in het huis met zijn vrouw.
huurders-medebewoners zijn:
1. Michiel Cock, fruitenier, met huisvrouw
2. vijf vrouwen en kinderen

10) *In de Druckerye* (ook: *Schaekbert*),
eigenaar is Peter Pas, herbergier/kramer
woont zelf in het huis met zijn vrouw
huurders-medebewoners zijn:
1. Op de kamer: Staas van Diest, scheemaker, met zijn vrouw
2. Simon Janss., arbeider, met vrouw en kind

11) Een huis zonder naam (*Grooten Eenhoren*?),
12) *In den Eenhoren*,
13) Een huis zonder naam (*Cleynen Eenhoren*?),
14) *In de Corenmate*,
15) *In 't Ganzevelt*,
16) Een huis zonder naam, *Cleyn Gansevelt* / *Oliphanten*?
17) *Bruynen Baert*,
18) *Kleynen Muelen*, op de zuidhoek van de Steenhouwersvest,
19) *Gulden Muelen*, bij de Steenhouwersvest op de hoek.

Huis zonder naam (8) was in 1584-85 eigendom van Guillam van Brecht, de laatst gekende eigenaar-zaakvoerder van het majolica-atelier Den Salm.[1] Guillam van Brecht zelf woonde, samen met zijn vrouw, in het huis ernaast, in *Den Salm* (9), dat ook zijn eigendom was. Hij was in 1573 gehuwd met Gheertruydt Snoeye, de weduwe van Lucas Andries, oudste zoon van Guido Andries. In 1576 had Guillam van Brecht van de erfgenamen van Lucas Andries de helft van de renten op het majolica-atelier Den Salm gekocht en was zo mede-eigenaar van het atelier geworden.[2]

Het huis zonder naam (8) was opgedeeld in twee wooneenheden die van Brecht op dat ogenblik verhuurde aan een speldenmaker en een boekbinder met zijn vrouw die er waarschijnlijk hun beroepsactiviteit van spelden-maken en boekbinden uitoefenden.

In het huis Den Salm (9) werden ook twee wooneenheden verhuurd: enerzijds aan Michiel Cock, met huisvrouw, anderzijds aan vijf vrouwen en kinderen.

In het huis zonder naam (8) woonden drie personen; in Den Salm (9) in totaal negen volwassenen en een niet bepaald aantal kinderen.

De huurwaarde van 25 gulden van huis (8) tegenover 80 gulden voor Den Salm, geeft aan dat Den Salm aanmerkelijk groter was.
Het Schaekbert (10) naast Den Salm had met 125 gulden een nog hogere huurwaarde en was bewoond door zes volwassenen en een kind.[3]

1. Dumortier 2002, 245-246.
2. Ibid.
3. Degueldre 2011, VI-508, 509, 510.

7.2. Lambrecht Collegie

In 1615 was Den Salm nog steeds een volwaardig uitgerust majolica-atelier. Dit leiden we af uit een huurovereenkomst die op 19 juni van dat jaar werd afgesloten tussen enerzijds Guillaume van Brecht, *geleysepodtbackere*, en anderzijds Lambrecht Collegie, ook geleysepotbacker, samen met zijn vrouw Catharina van Lommele.[1] De huur betrof het gebruik van de genoemde ruimtes met hun inrichting en de ter beschikking gestelde uitrusting en materiaal voor het *geleysepotbacken*.

Voor het eerst (maar ook voor het laatst) krijgen we een beeld van de verschillende ruimtes en elementen die deel uitmaakten van het atelier Den Salm.
Verhuurd worden een opperkamer in het achterhuis, twee hangende kamers met erboven een steenzolder en een scheerzolder die deels als woning, deels als werk- en opslagruimte door Lambrecht en Catharina gebruikt zullen worden; verder nog het werkhuis, de draaizolder, de ovenkelder, de schilderkelder en de aardekelder. Hierin is blijkbaar niet begrepen de *huysinghe voor aen straete* waar Guillaume van Brecht en zijn vrouw Gheertruydt Snoeye woonden. In meerdere aktes van latere datum wordt Den Salm omschreven als *een huysinghe voor aende strate geheeten den Salm ... ende de huysinghe daer achter, met noch eene achterhuysinghe gestaen ende gelegen inde Camerstraete alhier*.[2]

We nemen de tekst integraal over en doen een poging om de beschrijving van de ruimtes en de ter beschikking gestelde toestellen en bijhorend materiaal naar onze hedendaagse begrippen om te zetten.

> *Compareerden in propren persoone Guillaume van Brecht, geleysepodtbackere ter eenre, ende Lambrecht Collegie, oick geleysepotbacker, ende Catharina van Lommele zyne wettige huysvrouwe ter andere ende bekenden ende belyden ondelinghe ten beyden zyden metten andere onwederroepelyck veraccordeert ende overcomen te zyne nopende de huere ende 't gebruijck van de plaetse ende gereetschappen van het geleysepotbacken naergeruert ende dat op de conditiën ende voirwaerden hiernaevolgende.*

> *Te weten den voors. Guillaume van Brecht heeft verhuert gelyck hy verhuert mits desen aen den voornoemden Lambrecht Collegie ende zyne huysvrouwe een oppercaemer staende in 't achterhuys de Salm in de Camerstraet alhier, twee hangende caemers metten steensolder ende scheersolder boven.*

De *oppercaemer* in het *achterhuys* is mogelijk de woonruimte.[3] Met de twee *hangende caemers* worden mogelijk twee kamers op een tussenverdiep bedoeld.[4] Daarboven bevindt zich de *steensolder*. Waarschijnlijk is hiermee bedoeld de onderste helft van de zolder die een stenen bodem heeft. Boven deze zolder beschikt Collegie nog over de *scheersolder*, dit is de vliering, de zolder boven de zolder of bovenste helft van de zolder met een bodem van draaghout.

> *Item de werckbanck mette steen- ende huysvormen op de voors. caemer staende ende oick het snymesbert beslagen tselve bert mette voors. steenvorme respective met cooperen.*

Op een van voornoemde kamers staat een *werckbank mette steen- ende huysvormen*. Tegels werden ook wel steentjes genoemd; mogelijk zijn de *steenvormen* de mallen waarin de kleitegels gevormd werden. De *huysvormen* zouden de mallen kunnen zijn die door het atelier zelf ontworpen werden voor het maken van producten met reliëf of inhoud zoals zalfpotjes, kommetjes en albarelli. Gerrit Paape beschrijft in zijn tractaat *De Plateelbakker* hoe de Vormer tewerk gaat.[5] In dezelfde kamer bevindt zich ook het *snymesbert*, de plank waarin de messen zijn gehangen en nog een plank waarop de steenvormen zijn gestapeld, beide planken met koper beslagen.

> *Item het werckhuys daerin staende den cleynen oven, coevertoven, tien panne, een draywiel met syn serellen, 215 drayberders, twee stellagiën om werck op te schieten met een werckbanck, den draysolder daerboven daerop oick staende een draywiel met zyn serellen. Oick twee stellagiën om dwerck te droogen. Oick een werckbanck, een souttonne, eenen grooten hoop zoo oude als nyeuwe gebacken piroenen.*

1. Duverger 1984, vol. 1: 1600-1617, 328-329, n° 196. Huurovereenkomst afgesloten voor notaris H. van Cantelbeeck; zie ook: Dumortier 1991.
2. SAA, SR#981, fol. 483 v°.
3. Een opkamer of voutekamer is een kamer die hoger ligt dan de belendende kamers. Meestal ligt er onder de opkamer een half verzonken kelder. https://nl.wikipedia.org/wiki/Opkamer (gelezen, 27 oktober 2021)
4. In de 17de-eeuwse huizen werd een entresol (tussenverdiep) meestal gebouwd als een afgesloten vertrek met wanden en een deur en aangeduid als insteekkamer of hangkamer (*hangende camere*). https://nl.wikipedia.org/wiki/Tussenvloer (gelezen, 27 oktober 2021)
5. Paape 1794, 15.

In het *werckhuys*, dat we op de begane grond mogen situeren, bevindt zich een kleine oven en een *coevertoven*. Beide ovens zullen waarschijnlijk dienstdoen voor het branden en smelten van de verschillende soorten metaaloxides die gebruikt worden bij het beschilderen van majolica. Paape vernoemt bijvoorbeeld een tinoven waarin tinas wordt gebrand uit drie delen lood en een deel Engels tin, een oven die hij van binnen vergelijkt met een bakkersoven.[1] De betekenis van de term *coevert* is niet duidelijk, tenzij deze afgeleid is van de Franse term *couvert*, afgedekt, die zou verwijzen naar het afgesloten karakter van deze oven.
De tien vermelde pannen zullen ook wel dienen voor het aanmaken van de ingrediënten voor het beschilderen van de stukken: de loodas, het tinas, de masticot, het wit, de kwaart, de blauwe, rode en gele verven.

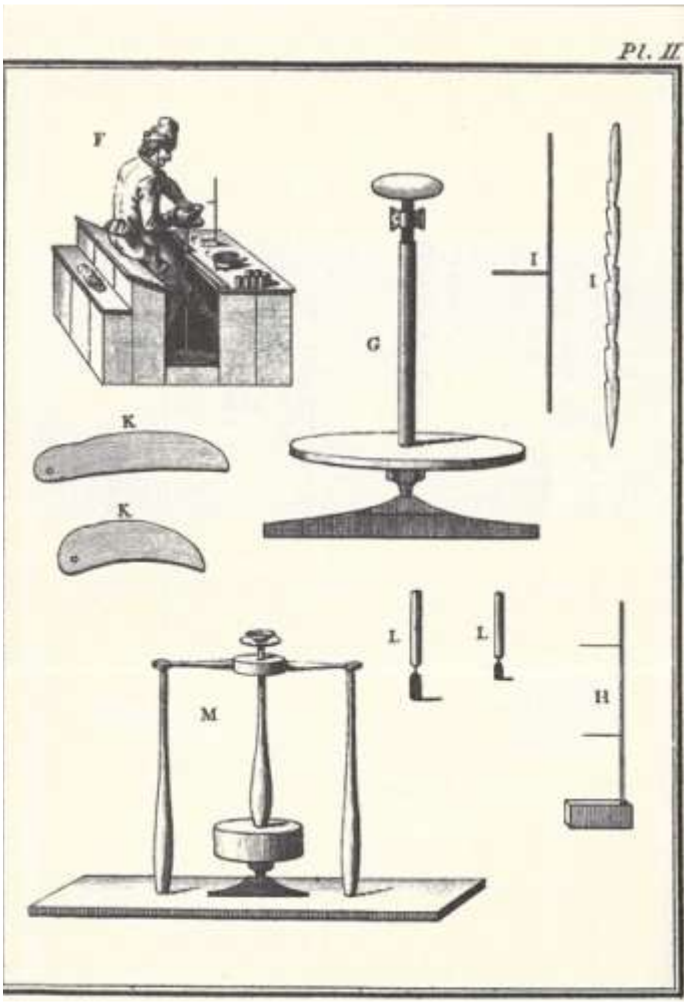

Afb. 7.2.1. Voorstelling door Paape van een draaibank (F), draaierswiel (G), maaten (I), stekken (K), de mast (H) en schaafijzers (L)[3]

In dit werkhuis werd ook schotelgoed gedraaid op het *draywiel* dat voorzien is van *syn serellen*. We vermoeden dat hiermee het gereedschap bedoeld is dat de draaier gebruikt bij het draaien van zijn werkstuk. Paape vermeldt in dit verband *maaten*, *stekken, de mast* en *schaafijzers* (afb. 7.2.1). Hier ligt ook een stapel van 215 *drayberders* (berder = plank), dit zijn planken waarop de pas gedraaide stukken worden geplaatst, door Paape *draaiborden* geheten.[2] Dit groot aantal wordt verklaard doordat de gedraaide stukken daar een hele tijd blijven opstaan tot ze voldoende droog zijn om het eerste bakproces te ondergaan. Het aantal beschikbare draaiborden geeft een idee van de productiecapaciteit van het atelier.
In het werkhuis zijn ook twee *stellagiën* opgesteld, een rekken- of hakensysteem waarop de draaiborden gestapeld worden, en nog een werkbank.
Boven het werkhuis bevindt zich de *draysolder* waar een tweede *draywiel* met zijn *serellen* staat. Het lijkt een verdubbeling van de draaicapaciteit van het werkhuis want hier staan ook twee *stellagiën* waarop het gedraaide werk geplaatst wordt om te drogen. Uiteraard staat hier ook een werkbank om allerlei werkjes uit te voeren, maar ook een *souttonne*. Zout was een belangrijk bestanddeel bij het aanmaken van de verf. Zo vermeldt Paape dat er 60 pond nodig was voor het aanmaken van *masticot*, zeven pond voor de *kwaart* en zelfs anderhalve pond voor het aanmaken van het geel.[4] We hadden die zoutton eerder in het werkhuis verwacht, in de nabijheid van de twee kleine ovens. Er ligt ook een grote hoop *piroenen*, zowel oude als nieuw gebakken. Dit zijn *proenen*, driehoekvormige hulpstukken in gebakken klei die dienden om schotels in de oven van elkaar te scheiden. Er zijn er die al gebruikt zijn, maar ook nieuw gebakken.

> *Item den ovenkelder daerin staende den grooten oven met achthondert tichelen, eenen yseren ende een houte loete, een vedutyser, een stallagie dienende totten oven, eenen grooten witmeulen met zyn toebehoirten, eenen blaumeulen met zyn toebehoirten, eenen houten mortier met zynen stampere, vier siften, eenen houten back om in te siften, dry verfftobben.*

In de ovenkelder staat de grote oven waarin zich nog 800 *tichelen* ofte tegels bevinden. Voor het verdelen en het goed op zijn plaats schikken en duwen van het hout in de oven gebruikt de stoker een *loet*, dit is een lange steel met aan het einde een dwarse plaat. Hier is een houten loet beschikbaar, waarschijnlijk voor het schikken van het nog aan te steken hout en een ijzeren loet om de gloeiende houtskool beter te spreiden.

1. Paape 1794, 53.
2. Id., 12.
3. id., Plaat II.
4. id., 56-60.

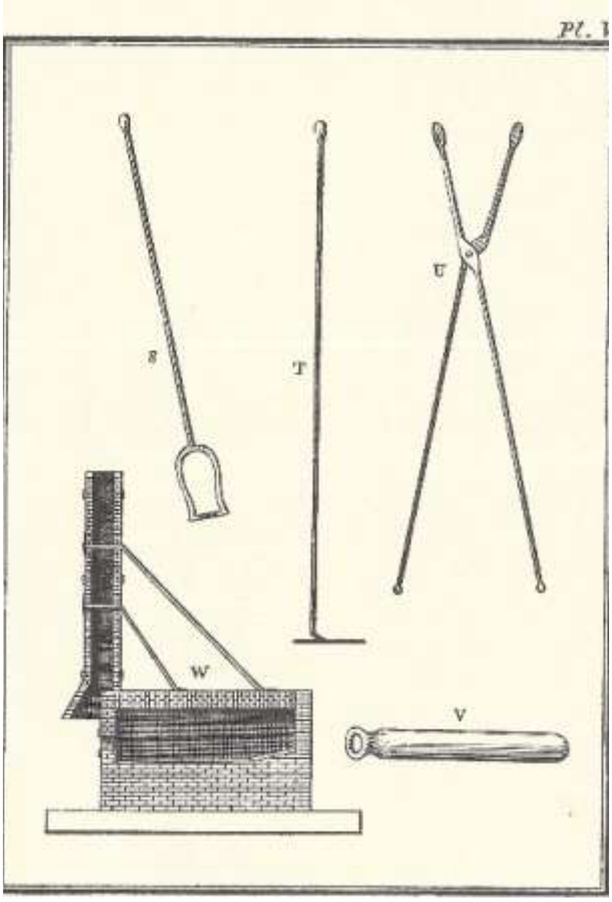

Afb. 7.2.2. Voorstelling door Paape van gereedschap dat gebruikt wordt bij het stoken van de oven: de vork (S), een loet (T) en een trektang (U)[1]

Gerrit Paape geeft een afbeelding van dit type werktuig (afb. 7.2.2). Verder vinden we er een *vedutijzer*. Vraag is of dit een van de twee overige werktuigen is die Paape afbeeldt op diezelfde plaat: de vork of de trektang? Uiteraard is er nog een *stellagie* om het werk op te plaatsen bij respectievelijk het vullen en het ledigen van de oven. Ook staat er een *witmeulen* om het wit te vermalen dat als ondergrond van het schilderwerk zal dienen en een *blaumeulen* voor het kobalt, elk met bijhorende hulpstukken. Dan nog een houten mortier met stamper, vier zeven, een houten bak om in te zeven en drie verftobben.

> *Item den schilderkelder daerin staende eenen grooten vryffsteen metten looper; een schilderbancket met seven verffteylen, een deel penceelen ende twee profeleerwielen, vyer stroye stoelen.*

In een tweede kelder, de *schilderkelder* staat een schilderbank met zeven verfschotels, één voor elke kleur, en een reeks schilderpenselen. Er staan nog twee profileerwielen die de schilders gebruiken om ronde banden te trekken op de randen van borden, schotels en kommen (traceerwerk). Paape beschrijft de opbouw en de werking van zo'n toestel en toont er een afbeelding van (afb. 7.2.1, voorwerp M). Er staan ook nog vijf strostoelen voor de schilders die stukken uit de hand schilderen, zoals tegels bijvoorbeeld.

De functie van *den grooten vryffsteen metten looper* kunnen we niet onmiddellijk duiden. Zou het een soort slijpsteen met aandrijfriem kunnen zijn om oneffenheden aan de stukken in biscuit weg te slijpen vooraleer ze te beschilderen?

> *Item den eertkelder met een werckbanck, eenen houten haemer om d'eerde te cloppen, een snymes om d'aerde te snyen, een stoelken om te sitten snyen, eenen houten eemer met ysere boirden daeraene, een houte balance, 1 rincksteen van vyftich pondt, een ysere gewicht van vyftien pont, een ysere gewicht van dertien pont, eenen yseren mortier met synen stampere, alles dienende totten voors. geleysepotbacken.*

De als derde genoemde kelder, de *eertkelder*, is eigenlijk de plaats waar alles begint. Daar wordt de aarde - bedoeld de klei - voorbereid voor de arbeiders in het werkhuis en die op de draaizolder. Er staat een werkbank met een houten hamer om de klei te bekloppen en een snijmes om dit in stukken te snijden, samen met een stoeltje om op te zitten bij het snijden. Een houten emmer met een ijzeren boord doet mogelijk dienst als wateremmer. Verder een houten balans om de klompen klei te wegen met meerdere gewichten: een steen van 50 pond met een ring aan om deze op te heffen en twee ijzeren gewichten van respectievelijk 15 en 13 pond. Als laatste wordt nog een ijzeren mortier met stamper ter beschikking gesteld.

Tot daar de opsomming van al het meubilair en gereedschap *dienende tot het geleysebacken*.

> *In zulcker vueghen gelyck zy huerders dat tegenwoirdelyck zyn gebruyckende ende dat voir den tyt ende termyn van vyff continuele jaeren ende een halff ingaende d'ierste jaer daeraff 't Sint-Janssmisse naestcomende te wetene den halven tyt tot tachentich gulden 't siaers ende de resterende tyt tot tnegentich gulden 't siaers alle vieren jaers te betaelen daeraff d'ierste vierende jaers hueren vallen ende versschynen sal bamis daer naestvolgende.*
>
> Hierna volgen allerlei schikkingen voor het geval de verhuurder de huur zou opzeggen vóór het verstrijken van de termijn van 5 ½ jaar.

Uit de laatste paragraaf wordt opgemaakt dat de huur start op 24 juni 1615 (ingaande op Sint-Janssmisse) en loopt tot 31 december 1620 (vijf en een half jaar).
Het eerste half jaar bedraagt de huur 40 gulden (80 gulden/jaar); de volgende vier jaren 90 gulden/jaar, telkens te betalen op 1 oktober (met Bamis of Baafmis, de feestdag van St. Bavo).

1. Paape 1794, 47-48, plaat V.

Hoe moeten we de uitrusting van het atelier nu beoordelen? Er is blijkbaar voldoende uitrusting om de verschillende stadia voor het produceren van majolica te doorlopen, met name voor de bewerking en voorbereiding van de klei, voor het draaien van schotelgoed en het vormen van tegels, stapelrekken voor het drogen, pannen voor het aanmaken van de verf, het schilderen en het bakken.

We krijgen echter de indruk dat Den Salm in de voorbije periode, de jaren vóór de verhuring aan Lambrecht Collegie, niet zo bijzonder actief meer was geweest? Meerdere vaststellingen en bedenkingen ondersteunen dit vermoeden.

Er is bijvoorbeeld geen sprake van een voorraad hout om de oven te stoken, noch van een voorraad klei. Hadden die aanwezig geweest, dan waren ze zeker vermeld, zelfs in rekening gebracht. Behalve de 800 tegels in de oven is er geen overdracht van half afgewerkte producten, noch in gedroogde toestand, noch als biscuit.
Wat betekenen de tegels in de oven? 800 tegels van 13 op 13 cm is voldoende om een oppervlak van 13,5 vierkante meter te betegelen. Ter vergelijking, de vloer in de kapel van Rameyenhof in Gestel telt 528 tegels voor een zeshoekig grondvlak met diameter 3,6 x 3,6 meter.[1] Dit zijn vast geen afgewerkte tegels, tegels die geschilderd zijn en tot verkoopbare waar zijn gebakken. Zo niet had Guilliam van Brecht die zeker te gelde gemaakt. Het waren dus tegels die in de oven geladen waren als kleitegels om een eerste maal gebakken te worden tot biscuittegel, of biscuittegels die een eerste brand gehad hadden, of biscuittegels die al geschilderd waren voor een tweede brand. Hoe dan ook, dit wijst op een productie die al een geruime tijd was stopgezet.
Er is een ton voor zout, maar die is vermoedelijk leeg. Er zijn zeven verfschotels, maar geen sprake van grondstoffen voor het aanmaken van verf. In andere woorden, niets waaruit blijkt dat het een overdracht in huur betreft van een atelier in volle bedrijvigheid.
Toch mogen we aannemen dat *geleysepotbacker* Lambrecht Collegie gedurende deze vijf en een half jaar alle faciliteiten van inrichting en materiaal die beschreven staan in de huurovereenkomst gebruikt heeft om zijn activiteit van *geleysepotbacken* uit te oefenen.

In december 1620 zijn we op een punt in de geschiedenis van Den Salm aanbeland waar het pand voor altijd ophoudt onderdak te bieden aan een werkplaats voor majolicabakkers. Het zal een nieuwe bestemming krijgen als woonhuis en vestiging van enkele generaties handelslieden, aangeduid als *coopman*, die de ruimtes zullen benutten voor het stapelen en verhandelen van goederen. Dit betekent dat vanaf dat moment de inrichting en het materiaal gebruikt bij het *geleysepotbacken* geleidelijk aan afgebroken en vernietigd of vervreemd zal worden. Een stuk 16de-eeuws ‘industrieel erfgoed’ dat verloren is gegaan.

Bij het vertrek van Lambrecht Collegie heeft de productie van het atelier Den Salm een einde genomen, activiteit die hier in de Kammenstraat honderd jaar eerder, in 1520, door Guido Andries was opgestart en door zonen en opvolgers was verdergezet. Deze honderdjarige geschiedenis van hoofdzakelijk familiale pottenbakkers werd in 2002 uitvoerig beschreven door Claire Dumortier.[2] In feite was het Antwerps verhaal van Guido Andries al veel vroeger begonnen. Dit kan opgemaakt worden uit een vonnis dat op 12 januari 1510 door het tribunaal van de vierschaar van Antwerpen werd uitgesproken in de zaak Guido Andrée, *galeyerspotmakere*, tegen Willem Janssens, zijn leerling. Die had zich ertoe verbonden om gedurende drie jaar bij Guido Andrée te werken *voor het aanleren van het draaien, schilderen en fabriceren van aardewerkpotten volgens het procédé van het glazuren*. Na nauwelijks de helft van de termijn verliet Willem plots het werk, waarop Guido een proces tegen hem inspande. Willem verloor het proces.[3]
Uit dit vonnis maken we op dat Guido Andrée (of Andries) in januari 1510 al als een belangrijke *geleyer* kan worden aanzien. Op het ogenblik van het ondertekenen van het dienstcontract met Willem Janssens - anderhalf jaar vóór het vonnis, laat ons aannemen juli 1508 - bezat Guido al een atelier, wat in deze nijverheidstak toch een hele investering betekende, en had hij de financiële middelen en de status om een leerling in dienst te nemen.[4]

In 1992 stelt auteur Hillewaert in een korte paper zich een aantal vragen in verband met de motivering van de Italianen om zich in Antwerpen te vestigen als pottenbakker.

1. Caignie 2009, 107-111.
2. Dumortier 2002.
3. Nicaise 1937, 193.
4. Caignie 1995, 5.

Waren ze uitgenodigd om naar hier te komen en leverde de stad Antwerpen hen eventueel een beurs zoals de stad Brugge dit deed in de tweede helft van de 16de eeuw om majolicabakkers aan te trekken? Waren het investeerders die wilden profiteren van de economische *boom* in Antwerpen, of waren het reizende artiesten, of zelfs vluchtelingen? Ook het kapitaal dat nodig was om majolica te produceren en wie het hen bezorgde zijn voor de auteur onduidelijke elementen.[1]

Als we de motivatie voor de inwijkeling Guido di Savino zoeken, kan een combinatie van twee beweegredenen weerhouden worden. Uiteraard waren, einde 15de - begin 16de eeuw, Italiaanse ambachtslui zoals pottenbakkers en Venetiaanse glasblazers aangetrokken door de commerciële en artistieke perspectieven die de opbloeiende handel en nijverheid in het Noorden hun kon bieden, in het bijzonder in de havenstad Antwerpen.

Maar voor Guido di Savino was er mogelijk een tweede, bijzondere reden: de liefde. In 1512 wordt hij vernoemd als gehuwd met Margaretha Bollekens. Of het echtpaar nu in Antwerpen huwde of in Italië, is niet bekend. Wel weten we dat Margaretha vóór 1513 goederen bezat in en rond Venetië[2], wat een Italiaans huwelijk vooraleer naar Antwerpen te komen niet uitsluit.

Hypothese hier is dat het huwelijk met Margaretha mogelijk wel de directe aanleiding voor de emigratie van Guido di Savino naar Antwerpen kan geweest zijn, zijn vrouw volgend naar haar thuisstad. Dat dit dan het veel belovende Antwerpen was met de opportuniteiten die hij voor de uitoefening van zijn ambacht zag, was mooi meegenomen.[3] Wat de benodigde financiële middelen betreft waarover auteur Hillewaert zich vragen stelt, is de mogelijkheid niet irreëel dat Guido bij de opstart van zijn majolica-atelier ‘gesponsord’ werd door zijn vrouw Margaretha Bollekens, die benevens haar Venetiaanse bezittingen een persoonlijk fortuin had bijeengebracht bestaande uit huizen, boerderijen, gronden en renten die bij haar overlijden in 1529 door erfenis terugkeerden naar haar broers en zusters.[4]

Voor ons onderzoek proberen we de bewoning van Den Salm vanaf dit historisch punt in de geschiedenis te reconstrueren. Dit moet een idee geven over de personen die het pand hebben bewoond en eventueel de activiteiten die er werden uitgeoefend, maar vooral of er ergens een aanknopingspunt met het Saulustableau te vinden is.

1. Hillewaert 1992, 167.
2. Dumortier 2002, 16.
3. Caignie 2018b, 27.
4. Dumortier 2002, 225.

7.3. Van Guilliam van Brecht tot Theresia Francisca Vanden Kerckhoven, 1621 - 1756

Jan Maes en Adriana van Mandale

Guilliam van Brecht was in 1573 gehuwd met Gheertruydt Snoeye, weduwe van Lucas Andries, de oudste zoon van Guido Andries. In 1576 kocht hij van de erfgenamen van Lucas Andries de helft van de rentes op het majolica-atelier Den Salm en werd aldus mede-eigenaar van Den Salm met Gheertruydt Snoeye. Na het overlijden van Gheertruydt huwde hij met Marie Welders. Guilliam moet overleden zijn vóór 3 mei 1622, zonder nakomelingen.

De erfgeving op 2 september 1621 die hierna beschreven wordt, sluit chronologisch correct aan op het einde van de huur door Collegie. Den Salm met alle toebehoren wordt door Guilliam Van Brecht in erf gegeven aan Jan Maes en diens echtgenote Adriana Van Mandale.[1]

> *Guilliam Van Brecht ter eenre ende Jan Maes ende Adriana Van Mandale syne huysvrouwe ter andere syde < - - > dat de voors G. Van Brecht gegeven heeft ende gaf terve ende in erffelicken rechte den voers. Jan Maes & echtgenote en hun nacomelingen < - - > een huysinghe voor aen straete geheeten den Salm metter pompe, gange daerneffens ende de huysinge daerachtere potterye backovens, stalle, hove, weerdribbe, regenbacke halven borneputte gronden ende alle de toebehoorten gestaen ende gelegen inde Cammerstrate < - - >*[2]

Uit een volgend archiefstuk weten we dat Jan Maes *coopman* was. De inrichting van *potterye backovens* zal waarschijnlijk niet langer gebruikt zijn om schotelgoed en tegels te bakken, maar eerder als opslagruimte ten behoeve van de *coopman* Jan Maes. Toch worden de *potterye backovens* vermeld als zijnde een belangrijk onderdeel van het pand en de erfgeving. Die bevindt zich trouwens in de *huysinge daerachtere*, in een gebouw op het terrein achter het woonhuis waar Lambrecht Collegie en zijn vrouw woonden en werkten. Betekent dit dat Guilliam Van Brecht rekening hield met de mogelijkheid dat Jan Maes er alsnog een *geleysepotbacker* in zou installeren?

In de daaropvolgende jaren vinden er heel wat renteverkopen op Den Salm plaats:

in 1624: Jan Maes en Adriana van Mandale verkopen rente van 80 karolus gulden op Den Salm voor een kapitaal van 1600 gulden aan Peeter Stappaert en Helena Van Mandale, respectievelijk schoonbroer van Jan en zus van Adriana. Hier wordt Jan Maes opnieuw *coopman* genoemd. In de beschrijving van Den Salm is geen melding van een bakoven.[3]

in 1643: Jan Maes en Adriana van Mandale verkopen rente op Den Salm aan schoonbroer Peeter Stappaert en Jacqemyne Van Huynen, tot behoef van Jacqemyne's zoon Jan Bunnens (uit een vorig huwelijk). De *huysinge daerachtere* en *potterye backovens* zijn opnieuw expliciet vermeld.[4]

in 1653: Charlotte Margriete Bolgare, weduwe van Jan Bunnens, verkoopt rente op Den Salm aan Catharina De Licht. Steeds wordt dezelfde beschrijving van Den Salm overgenomen in de akte, hier zonder vermelding van de *pottereye*.[5]

in 1661: Jan Maes, weduwnaar en erfgenaam van Adriana Van Mandale, verkoopt erfrente 50 karolus gulden op Den Salm aan Carolis Cock, *coopman*. Hier is opnieuw melding van een *backhoven*.[6]

in 1675: de kinderen en erfgenamen van Jan Maes hebben aan Salomon Cock, zoon van wijlen Carolis Cock, de *50 karolus gulden tsiaers erffelycken rente afgelost ende gequeten tegens den penninck 16* [6,25%].[7]

1. Dumortier 2002, 245.
2. 2 september 1621. SAA, SR#547, fol. 428 e. v.
3. 11 oktober 1624. SAA, SR#566, fol. 357 r° - v°.
4. 30 mei 1643. SAA, SR#680, fol. 108 r° - v°.
5. 18 september 1653. SAA, SR#726, fol. 349 v°.
6. 29 juli 1661. SAA, SR#765, fol. 146 r° - v°.
7. 25 november 1675. SAA, SR#854, fol. 84 v°.

Andries Damiens en Helena Verbeeck

In 1698 verkopen Andries Damiens en Helena Verbeeck rente aan hun zoon Petrus Andreas Damiens, 125 gulden per jaar, kwijtbaar met 2000 gulden kapitaal.[1]

Voor het eerst wordt in een akte melding gemaakt van het ernaast gelegen huis het Schaeckbert: *gespleten vande huysinge daer neffens gestaen genaempt het Schaeckbert*.

In 1704 overlijdt Petrus Andreas Damiens[2]; in 1707 zijn Andries Damiens en Helena Verbeeck beide overleden.[3] De zes kinderen doen in onderling akkoord een minnelijke schikking voor de verdeling van Den Salm.
De kinderen zijn:

- **Joannes Claudius** Damiens, priester
- Maria Anna Damiens
  - X Van den Berge Anthoni
- **Henricus Franciscus** Damiens
  - X Maria Theresia Hennekin
- Andreas Gerardus Damiens
- Helena Maria Damiens, geestelijke dochter
- **Jacobus Henricus** Damiens, priester

In 1710 verkoopt [Henricus] Francisco Damiens, in naam van zijn twee broers priester, erfrente van 250 gulden op Den Salm aan Jonker Alexander Goubau, heere van Wespelare. Opnieuw in dezelfde bewoording de vermelding van het ernaast gelegen huis het Schaeckbert.[4]

In 1720 verkoopt Jacobus Henricus Damiens (priester), ook in naam van zijn broer Joannes Claudius Damiens (priester), voor een som geld Den Salm aan hun broer Henricus Franciscus Damiens, coopman, en zijn vrouw Maria Theresia Hennekin. Opnieuw in dezelfde bewoording de vermelding van het ernaast gelegen huis het Schaeckbert.[5]

In 1753 erft Joannes Josephus Hennekin van zijn zuster Maria Theresia Hennekin, weduwe geworden, Den Salm.[6]

Uit de hiernavolgende verkoopakte weten we dat het huis Den Salm door deze Joannes Josephus Hennekin geschonken was aan zijn zoon Franciscus Maria Hennekin ter gelegenheid van zijn huwelijk op 6 februari 1756 met **Theresia Francisca Vanden Kerckhoven**.

1. 21 mei 1698. SAA, SR#981, fol. 483 v°. Hoe Andries Damiens eigenaar geworden is van Den Salm kon niet worden achterhaald.
2. 11 september 1704. SAA, SR#1006, fol. 209 v° - 210 r° - v°.
3. 26 oktober 1707. SAA, SR#1015, fol. 224.
4. 8 januari 1710. SAA, SR#1024, fol. 296 r° - v°; Alexander IV Goubau, heer van Mespelaere, (1658-1712), Groot Aalmoezenier van Antwerpen, gehuwd in 1690 met Maria Catharina Rubens, kleindochter van Nicolaas Rubens, heer van Rameyen. https://en.wikipedia.org/wiki/Goubau_family (gelezen 25 mei 2020)
5. 21 maart 1720. SAA, SR#1065, fol. 226 v° - 227 r°.
6. 29 augustus 1753. SAA, SR#1185, fol. 170.

7.4. Werbrouck, 1771 - 1813

Afb. 7.4.1. Jean Etienne Werbrouck, 1750-1813 (SAA, 12#9228)

Afb. 7.4.2. Jean Etienne Werbrouck, burgemeester van Antwerpen onder Napoleon, 1801-1811 (SAA, 186#712)

De Verkoop

Op 3 juli 1771 verkoopt Theresia Francisca Vanden Kerckhoven, weduwe van Franciscus Maria Hennekin aan Joannes Stephanus Augustinus Josephus Werbrouck[1] en echtgenote Anna Francisca Theresia Josepha Le Grelle[2] het huis *Den Salm* gelegen tussen het *Schaeckbert* (dat hij eveneens aankoopt[3]) en den *Wildeman*. Het huis werd bij roeping verkocht op de vrijdagmarkt op vrijdag 14 juni voor 7.112 gulden.

> *een huis genoemd den Salm "met poorte gange daerneffens, ende huysinghe daerachter, met nog eene achterhuysinghe gespleten van de huysinge daerneffens gestaen genaemt het Schaeckbert ende tot dese huysinghe geappliceert hove, weerdribbe, regenback, halven borneput, gronde ende allen de toebehoorten gestaen ende gelegen inde Cammerstraete, tusschen t'huys genaemt als vooren het Schaekbert aen d'een seyde ende het huys geheeten den Wildeman aen d'ander seyde*

De samenstellende elementen van het pand met poort en gang ernaast, een huis daarachter, en nog een achterhuis, met alle faciliteiten van weerdribbe (toilet), regenbak en waterput kennen we al uit de erfgeving aan Jan Maes in 1621. De potterye backovens worden niet meer vermeld. Wellicht hadden alle voorzieningen voor het pottenbakken, zoals in 1615 in detail opgesomd in de huurovereenkomst met Lambert Collegie, vanwege de opeenvolgende bewoning door kooplieden, geleidelijk plaats moeten maken voor handelsactiviteiten en opslagruimtes.

Deze akte geeft wel een kleine inkijk in de eetkamer van Den Salm.

> *ende andersints als de selve huysinge hebbende subject ende tegenwoordiglyck existerende is met de ingemaeckten bufetten ende becleetsels van de schouw met de siraeten ende spiegel inde eetcamer, ende ingemaeckte weecke schapraeyen voor de eetcamer maer anders niet* [4]

Zou tot de *becleetsels van de schouw met de siraeten … inde eetcamer* ook het Saulustableau behoord kunnen hebben?

Een goed jaar voor de aankoop, op 17 april 1770, waren Joannes Stephanus Werbrouck en Anna Francisca Le Grelle getrouwd. Het echtpaar werd in de loop der volgende jaren een zeer welstellend gezin. De basis van het fortuin van Werbrouck kwam eigenlijk wel van zijn schoonouders Jean François Le Grelle en diens vrouw Maria Isabella Broëta.

Bijvoorbeeld, op 10 april 1770, een week voor het huwelijk, werd door Maria Isabella Broëta, inmiddels weduwe van Jean Francois Le Grelle, een akte ondertekend waarbij zij aan haar dochter Anna Francisca vanaf Pasen 1771 [31 maart] de hele zaak van Engelse wol of stof en alle hiermee verbonden goederen zal overlaten. Medeondertekend door Werbrouck, toekomstige echtgenoot van Anna Francisca.[5] Is dit de basis van de handelszaak van Werbrouck die als *coopman* in stoffen fortuin zal maken?

Verder nog, op 26 oktober 1770 blijkt schoonmoeder Maria Isabella Broëta ook overleden. Op die datum wordt door Joannes Stephanus en Anna Francisca, mede met Theresia Barbara Catharina Le Grelle als hoedster van vier nagelaten dochters, uit de nalatenschap door roeping op de Vrijdagmarkt een huis verkocht genaamd *Den Coevoet* op de hoek van de Bullinckstraat[6] en de Vleeshouwerstraat voor 1.540 gulden en een tweede huis met winkel in de Hooghsettersstraat[7] voor 1.156 gulden.

1. Joannes Stephanus Augustinus Josephus Werbrouck (1750, 24 april – 1813, 16 december).
2. Anna Francisca Theresia Josepha Le Grelle (1741, 21 mei - 1793, 21 december).
3. de Lattin 1940-1945, 155. Er werd geen andere bron gevonden om dit te bevestigen.
4. SAA, SR#1242, fol. 494 v° - 495 r° v° - 496 r° - 4 pagina's en SAA, SB#1963 - 5 pagina's.
5. SAA, SR#1240 f° 18 r° v° - 19 r° v° - 4 pagina's. Werbrouck wordt hier vermeld als "nog minderjarig"; op 10 april 1770 was hij nog geen 21 jaar (°24 april 1750).
6. SAA, SR#1239 f° 411 r° v° - 412r° - 3 pagina's. De Bullinckstraat is de huidige Oude Beurs.
7. SAA, SR#1239 f° 461v° - 462 r° v° - 463 r° - 4 pagina's. De Hooghsettersstraat is de huidige Borzestraat.

Ook vermeldenswaard om deze these te staven is dat de vier dochters van wijlen Jean François Le Grelle en diens vrouw Maria Isabella Broëta, ten einde uit onverdeeldheid te komen, op 22 juni 1771 beslissen de nalatenschap van hun ouders onderling te verdelen.
Anna Francisca Theresia, echtgenote van Werbrouck en derde in de rij van vier dochters, ontvangt voor haar deel:

- een erfelijke rente van 112 g en 10 st per jaar op vier huizen gelegen aan het Groen Kerkhof (de huidige Groenplaats);
- het huis *den Grooten Wildeman*, gelegen tussen het huis *Den Salm* en het huis *den Cleynen Wildeman*; het terrein is danig groot dat het ook uitgangen heeft in *Coppeganghstraete* zuidwaarts [het Kopstraatje] en in de *Boeckstraete* westwaarts (de Boeksteeg);
- een huis in de *Cammerstraete* gelegen tussen de *Cleynen Wildeman* en de *Gulde Sonne*;
- het huis *den Wyngaert* in de *Coppegangstraete;*
- verder nog drie huizen in het *Coptstratien*.

In de genealogische schets van de familie Werbrouck door auteur Gorissen wordt gemeld dat Werbrouck ook het *Schaeckberdt* koopt.[1] Voor dit gegeven wordt geen bron opgegeven. Wellicht is deze informatie overgenomen uit een publicatie van Prims.[2]

Zo zien we dat het echtpaar Werbrouck-Le Grelle een belangrijke grondbezitter wordt in de Kammenstraat en het Kopstraatje, zelfs met een uitgang richting Voddestraat.

De door Degueldre voor de jaren 1584-1585 opgetekende huisnamen *De Wildeman*, *Den Salm* en *Het Schaekberdt* zijn in 1771 blijkbaar nog steeds in voege.
De omschrijving *tussen Den Wildeman* [aangeduid als nr. 7 in de Kadastrale Ligger van 1584-85 hierboven] en *Het Schaeckbert* [id., nr. 10] doet vermoeden dat het door Degueldre geïdentificeerde huis “Zonder naam [id., nr. 8]”, eigendom van Guilliam van Brecht, al samengevoegd was met *Den Salm* [id. nr. 9].

Steeds volgens auteur Gorissen stichtte Werbrouck rond 1780 een bankiersfirma “Werbrouck en Co” waar zelfs de Oostenrijkse keizer klant was. In 1784 kocht hij het heerlijk domein van Egenhoven-Heverlee-Bertem, herbouwt hij zijn huis in de Kammenstraat en in het koetshuis had hij drie paarden staan. In 1786 wordt nog het Troyentenhof te Berchem gekocht.[3]

1800 (ca.) - Gevelplan en Percelenregister

Op het gevelplan van Wijk 4 dat dateert uit ca. 1800 restten er in de Kammenstraat, tussen het Kopstraatje en de Steenhouwersvest, slechts 10 percelen, van elkaar gescheiden door een kort streepje (afb. 7.4.3). Belangrijk te noteren is dat dit een gevelplan is en de ingeschreven nummers dus huisnummers zijn, in tegelstelling tot vele andere plannen waar de nummers kadastrale percelen aanduiden. Het percelenregister bij dit gevelplan levert voor elk perceel in de Kammenstraat (rue des Peignes) de naam van de eigenaar.

In dezelfde volgorde als in de kadastrale ligger van Antwerpen 1584-1585 hierboven - van Kopstraatje naar Steenhouwersvest toe - noteren we voor de Kammenstraat de huisnummers 771 tot 780 (afb. 7.4.3). De respectievelijke eigenaars ervan lezen we af in het percelenregister (afb. 7.4.4).

- Huisnummers 771 en 772 hebben dezelfde eigenaar, J. F. Vermoelen die het nummer 772 bewoonde; 771 heeft een gevelbreedte van 4,2 meter en een zijgevel in het Kopstraatje van 15 meter; de gevelbreedte van 772 bedraagt 11,8 meter. In totaal heeft de eigendom van Vermoelen in de Kammenstraat een gevelbreedte van 16 meter.
- Huisnummers 773 en 774 vormen één geheel, met als eigenaar J. Werbrouck. Dit is het patriciërshuis dat Jean Etienne Werbrouck ca. 1775 liet bouwen. Met 17,6 meter gevelbreedte is dit het breedste huis van dit deel van de Kammenstraat.

Verder noteren we als eigenaar voor:

- Huisnummer 775: F. Van Busselen; 5,6 meter gevelbreedte
- Huisnummers 776 en 777: F. Wouters; 14,4 meter gevelbreedte
- Huisnummer 778: B. Van Borsigh; 8,8 meter gevelbreedte
- Huisnummer 779: J.B. Ballewaren; 6,6 meter gevelbreedte
- Huisnummers 780 en 781: J.B. Pottieuw (nummer 781 ligt om de hoek als eerste huis in de Steenhouwersvest); 7,8 meter gevelbreedte aan de Kammenstraat.

De totale bebouwde lengte van dat stuk Kammenstraat bedraagt ruim 75 meter. Op dat ogenblik is deze gekenmerkt als een straat met welstellende eigenaars. Vier personen hebben elk twee aanliggende percelen in eigendom, met als belangrijkste bewoner Jean Etienne Werbrouck, op dat ogenblik een rijke lakenkoopman, bankier en kort nadien burgemeester van de stad. De hele straat is eigendom van slechts zeven personen.

1. Gorissen 1974, 43.
2. Prims 1936, 17.
3. Gorissen 1974,43; Prims 1936, 18.

Ook de huizen in het Kopstraatje (rue de l'Allée des Têtes, ook nog rue de la Coupe) geven bijkomende informatie in verband met de eigendommen van Werbrouck.
Gezien vanaf de hoek met de Voddestraat, richting Kammenstraat, zijn op het gevelplan een achttal huisnummers aangeduid (afb. 7.4.3), waarvoor de namen van de eigenaars in het percelenregister worden afgelezen (afb. 7.4.5).

- Het eerste pand heeft in het Kopstraatje enkel een gevel; de ingang ervan zal in de Voddestraat gelegen hebben en draagt het huisnummer 937: eigenaar J. Struyf,
- Huisnummers 938 en 939: eigenaar Ve Vanbladelen [weduwe]
- Huisnummers 940, 941, 942, 943, 944: eigenaar J. Werbrouck; de totale gevelbreedte van deze vijf panden bedraagt 39 meter; bij drie ervan staat in het percelenregister een extra vermelding:
  . bij nr. 941: "Porte du nr° 931"; 931 is een huis in de Voddestraat (cf. infra),
  . bij nr. 942: "Porte de der[rière] du nr° 773"; 773 is het linker perceel van de eigendom van Werbrouck in de Kammenstraat, het huis genaamd Den Salm,
  . bij nr. 944: "Mur du nr° 772"; gevelbreedte 28,8 meter; 772 is het rechter perceel van de eigendom van J. Vermoelen in de Kammenstraat (cf. supra)
- Het volgende pand heeft op het gevelplan geen huisnummer maar is in het Percelenregister aangegeven als huisnummer 945; gevelbreedte 6,8 meter; bijkomende vermelding "id [bedoeld: Mur] du n° 771"; 771 is het linker perceel van de eigendom van J. Vermoelen in de Kammenstraat (cf. supra). De breedtes stemmen niet overeen met de hogervermelde gegevens voor huisnummer 771.

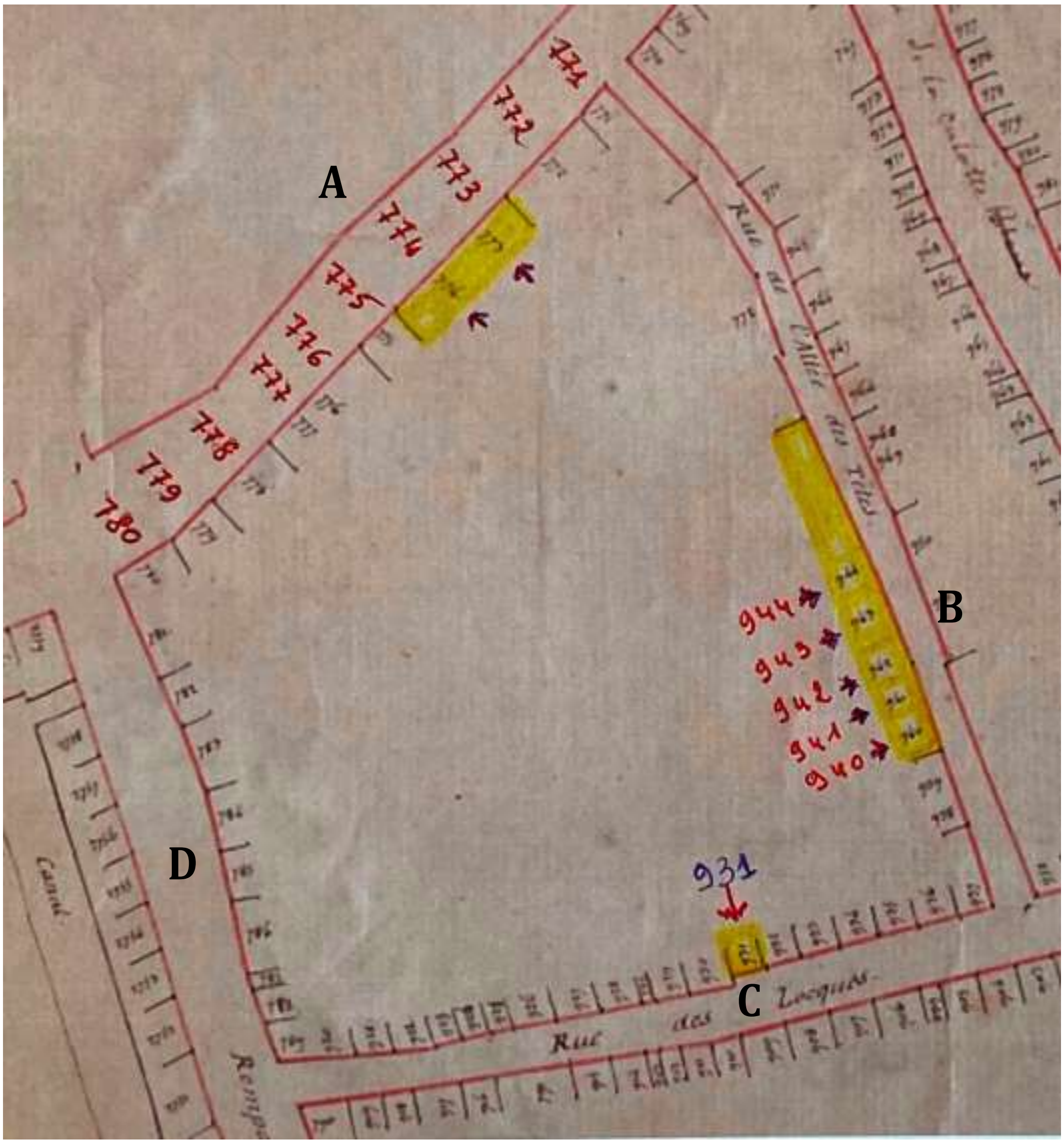

Afb. 7.4.3. Uitsnede uit het Gevelplan ca. 1800, wijk 4.
Huizenblok begrensd door (A) "rue des Peignes" (Kammenstraat), (B) "Rue de l'Allée des Têtes" (Kopstraatje), (C) "rue des Locques" (Voddestraat) en (D) "Rempart des Tailleurs de Pierres" (Steenhouwersvest) *(SAA, 12#4265)*

Het gevelplan van ca. 1800 samen met het overeenkomstig percelenregister leert dat Werbrouck op dat ogenblik eigenaar was van acht huizen: de twee panden van het patriciërshuis in de Kammenstraat, vijf huisnummers in het Kopstraatje en één huis in de Voddestraat. Het zijn de met pijlen aangeduide percelen op het gevelplan (afb. 7.4.3).
Ook het huisnummer 931 in de Voddestraat (afb. 7.4.3), staat in het percelenregister op naam van Werbrouck (afb. 7.4.6).

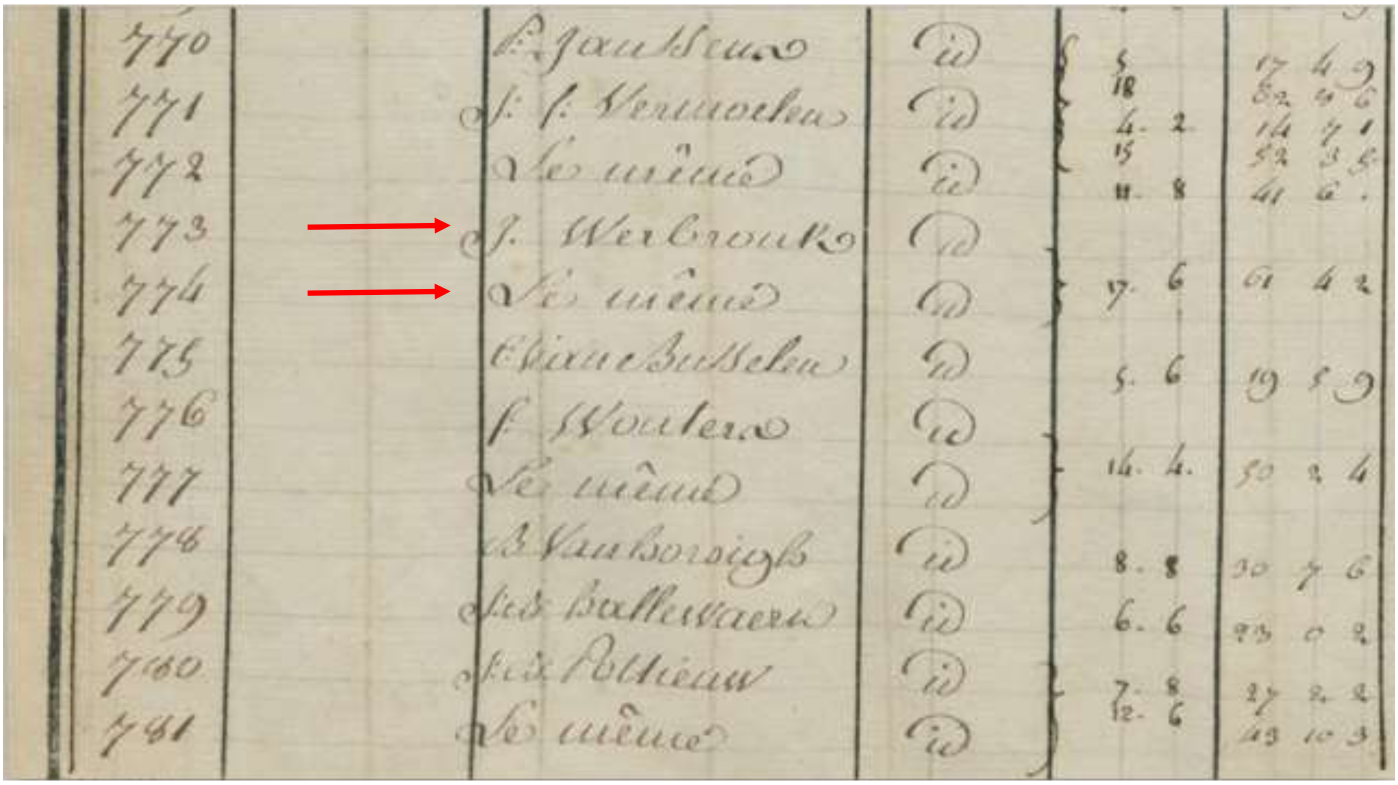

Afb. 7.4.4. Percelenregister bij het gevelplan, ca. 1800; de eigendommen van Werbrouck in de Kammenstraat

(SAA, MA#2631, pagina 12 van 50)

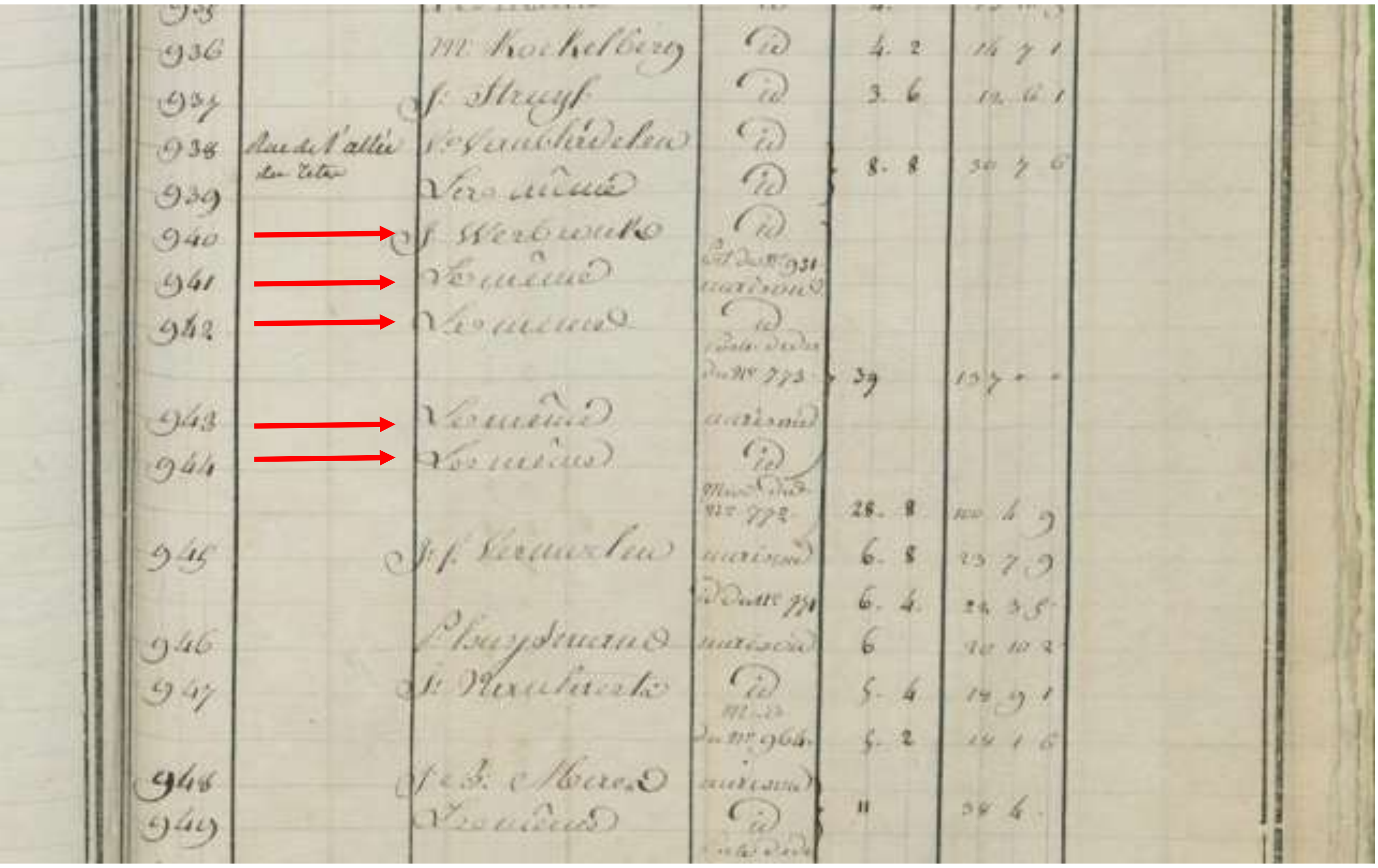

Afb. 7.4.5. Percelenregister bij het gevelplan, ca. 1800; de eigendomen van Werbrouck in het Kopstraatje

(SAA, MA#2631, pagina 14 van 50)

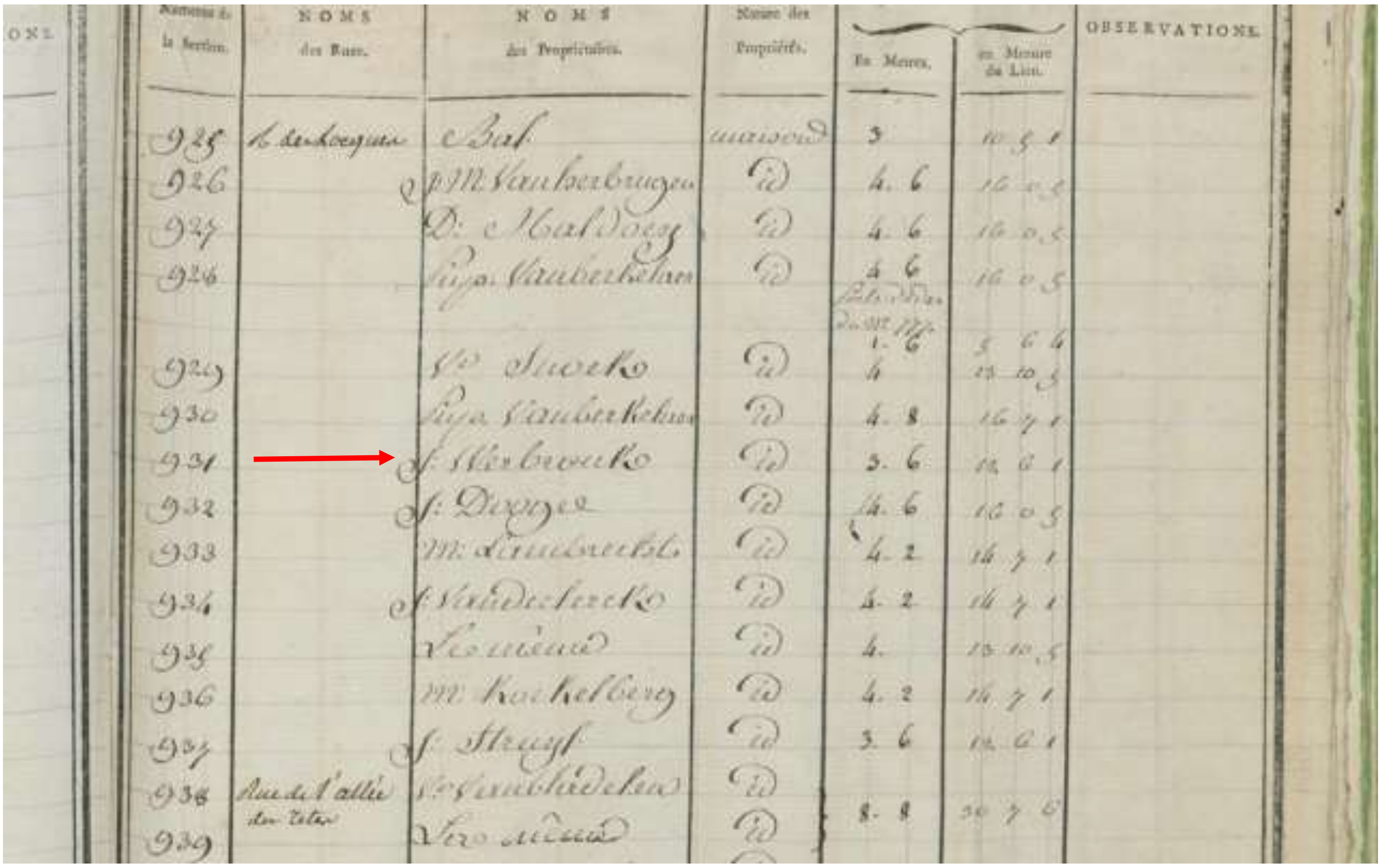

Numéros de la Section	Noms des Rues	Noms des Propriétaires	Nature des Propriétés	En Mètres	en Mesure du Lieu	Observations
925	[illegible]	[illegible]	maison	3	10 5 1	
926		P.M. Vanbeerbrugen	id	4. 6	16 0 5	
927		D. Maldoy?	id	4. 6	16 0 5	
928		Wed. Vanberkelaer?	id	4 6	16 0 5	
929		Sr Snoeck	id	4	13 10 5	
930		Wed. Vanberkelaer	id	4. 8	16 7 1	
931		J. Werbrouck	id	3. 6	12 6 1	
932		J. Dierge?	id	4. 6	16 0 5	
933		M. Leenbrecht?	id	4. 2	14 7 1	
934		J. Vanderkerck?	id	4. 2	14 7 1	
935		Lemmens?	id	4.	13 10 5	
936		M. Kockelberg	id	4. 2	14 7 1	
937		J. Struyf	id	3. 6	12 6 1	
938	Rue de l'allée des tètes?	Vr Vanbladeren?	id	8. 8	30 7 6	
939		[illegible]	id			

Afb. 7.4.6. Percelenregister bij het gevelplan, ca. 1800; de eigendom van Werbrouck in de Voddestraat

(SAA, MA#2631, pagina 14 van 50)

1800-1815 - Bevolkingsregister Kammenstraat 773/52/34

In het bevolkingsregister over de periode 1800-1815 zijn de bewoners van Kammenstraat 773 (in 1856 nr. 52 en na 1880 nr. 34) in detail ingeschreven.[(1)] We noteren:

- Werbrouck Jean Etienne, 52 jaar, rentier. Datum van deze registratie berekenen we als ca. 1802.[(2)] Werbrouck had met zijn lakenhandel en als bankier van zijn zelf opgerichte bank "Werbrouck & CO" waarschijnlijk goed verdiend, zodat hij in 1802 al als rentenier werd opgegeven. Nochtans was hij al op 5 februari 1801 door Napoleon Bonaparte aangesteld als burgemeester van de stad Antwerpen.[(3)]
- Bosso Marie, 42 jaar, huisvrouw. De eerste vrouw van Werbrouck, Anna Francisca Le Grelle, was op 21 december 1793 overleden.[(4)] Hij hertrouwde in 1795 met Marie Helène Begge Bosso, een buurvrouw uit de Kammenstraat, kanthandelaarster, geboren in 1755.[(5)]
- Zeven kinderen, alle uit het eerste huwelijk van Werbrouck, verbleven op dat ogenblik in de Kammenstraat 773. Enkele staan vermeld met een ingekorte naam; de oudste Cath^{e} 30 jaar, Jean, Thérèse, Julie, Charles, Frederik en de jongste M^{rie} 16 jaar.
- Twee "domestiques" en zeven "servantes".

Werbrouck woonde in 1802 met zijn gezin dus in het linker gedeelte van het zogenaamd "hotel Werbrouck", op de plaats waar weleer het huis Den Salm stond en waarvan het huidige huisnummer 34 is. Over de aard en de waarde van de lakenhandel van koopman Werbrouck krijgen we een idee in een verslag van de bestorming en plundering van zijn huis tijdens de Frans Revolutie op 2 december 1789: *het magazijn der lakens, baeijen, badfriesen en calemanden zijnde van groote weerde wird behoed ... omdat dese goederen maer in commissie waren.*[(6)]

1804 - Galerie de tableaux

Na het overlijden van hun moeder Anna Francisca Le Grelle protesteerden de kinderen Werbrouck in verband met hun recht op eigendom. Pas in 1804 (5 april) werd voor notaris Van Puyenaer een akte verleden waarin een verdeling van de goederen tussen vader Werbrouck en de kinderen werd vastgelegd. Vader kreeg alle roerende goederen toegewezen: *marchandises, créances, chariots, voitures, la 'galerie de tableaux', ...*, terwijl de kinderen met alle gebouwen werden bedeeld: *l'hôtel rue des Peignes, acquis en 1771 et reconstruit depuis, diverses maisons voisines de l'hôtel, ruelle de la Coupe et rue des Chiffons, ...*[(7)]
Na de *becleetsels van de schouw met de siraeten ... inde eetcamer* in de koopakte van 1771, krijgen we hier een tweede aanduiding van een locatie in het huis Kammenstraat 34 waar zich het Saulustableau zou kunnen bevinden: *de galerie de tableaux*.

Nuttig is ook te weten dat het huis in de Kammenstraat 34, op het ogenblik van het overlijden van Werbrouck, aan de kinderen toebehoort. De twee oudste zonen - Jean Ferd. Joseph en Joseph Emm. Antoine - hadden in naam van de vier overige kinderen de akte medeondertekend. We moeten dus zoeken naar een verkoopakte tussen de kinderen en een derde partij! In 1821, bij de openbare verkoop van het Troyentenhof worden alle kinderen en schoonkinderen van Werbrouck vernoemd met hun beroep en exacte woonplaats. Geen enkele is nog woonachtig in een van de twee huizen in de Kammenstraat.[(8)]

1. SAA, MA-BZA-B#8, Bev.Reg. 1800-1815, 740 t/m 780.
2. Werbrouck is geboren in 1750 en wordt hier vermeld als zijnde 52 jaar oud; dit betekent dat deze notering dateert van het jaar1802.
3. Gorissen 1974, 45.
4. Recueil 1893, 72.
5. Gorissen 1974, 44. De leeftijd van Begge Bosso zal waarschijnlijk foutief opgegeven zijn; dezelfde redenering volgend als voor Werbrouck, 1755 + 42, zou de notering in dit bevolkingsregister uit 1797 dateren.
6. Van der Straelen 1789-1790, deel 3, 150-151.
7. Rijksarchief Antwerpen-Beveren (RAA), (2341 - 1605, 1606), Notaris van Puyenaer Frans Xaverius Aloïs; Thys 1901, 85; 155-156.
8. Recueil 1893, 73.

1800-1815 - Bevolkingsregister Kammenstraat 774/50/32

Interessant is om op het volgend blad in hetzelfde bevolkingsregister voor huisnummer 774 (in 1856 nr. 50, na 1880 nr. 32) als buurman van Werbrouck de naam La Coste aan te treffen, namelijk de broers Marc Ant. en Jean Ant. La Coste, die op dat ogenblik respectievelijk 36 en 25 jaar oud zijn. Benevens een echtgenote La Coste staan op hetzelfde adres twee "domestiques" en zes "servantes" ingeschreven.
De broers La Coste verlaten de Kammenstraat voor Merksem op 9 mei 1811. Marc Ant. zal in 1813 samen met Werbrouck terecht staan in het proces over de fraude met het octrooi (cf. infra). Jean Ant. overlijdt in 1813.[1]

1856 - Tableau de concordance

Zeer verwarrend in de Kammenstraat is de opeenvolgende wijzigingen van huisnummers. Vóór 1856 waren de huizen in Antwerpen genummerd per wijk, telkens startend vanaf het nummer 1; pare en onpare nummers volgenden elkaar op.
De Kammenstraat is in wijk 4 gelegen. In 1856 wordt overgestapt op een nummering per straat, pare nummers aan de ene straatzijde, onpare aan de overzijde.
Een tabel met de overeenkomst tussen de oude en de nieuwe nummering laat toe de conversie tussen voor en na 1856 te maken.[2] De huizen van de Kammenstraat worden als volgt opnieuw genummerd:
771/772 wordt nr. 54 (noordelijke hoek met het Kopstraatje)
773 wordt nr. **52**
774 wordt nr. **50**
775 wordt nr. 48
776/777 wordt nr. 46
778 wordt nr. 44, in 1877-80 afgebroken
779 wordt nr. 42, in 1877-80 afgebroken
780 wordt nr. 40, in 1877-80 afgebroken (hoek met Steenhouwersvest).[3]

Daar waar in het bevolkingsregister 1800-1815 de huizen in de Kammenstraat nog in stijgende lijn waren genummerd, gerekend vanaf het Kopstraatje richting Steenhouwersvest, wordt de volgorde in 1856 omgekeerd. Volgens deze tabel wijzigt huisnummer 773 in 52 en huisnummer 774 in 50.

Vervolgens, als gevolg van de aanleg van de Nationalestraat waarbij dit deel van de Kammenstraat werd ingekort (cf. infra), komt ca. 1880 nogmaals een nieuwe nummering tot stand. De onderstaande tabel verduidelijkt deze mogelijk verwarrende situatie.

1813 - Het proces rond Werbrouck en La Coste

In september 1811 wordt burgemeester Werbrouck beschuldigd van fraude in het bestuur van het octrooi van de stad Antwerpen en door Napoleon als burgemeester afgezet.[4] Mede beschuldigd zijn Marc Antoine La Coste, commissaire du Gouvernement près de l-octroi, de heren Petit, Biard en Marescal. In een van de verhoren vermeldt La Coste dat hij in een huis van de maire [nr. 774], hetwelk hij bewoonde, voor 15.000 fr. verbeteringswerken heeft gedaan. Auteur Thys vermeldt ter informatie het huisnummer Kammenstraat 30, hetgeen niet correct is zoals we verder zullen zien.[5] Er volgt een hele reeks van processen, gevangenneming, weder in vrijheid stelling, tot Werbrouck eind november 1813 opnieuw in de gevangenis belandt, in Douai, waar hij op 16 december psychisch en fysisch geknakt, overlijdt.
Op 6 november 1813 was een nauwkeurige inventaris opgemaakt van zijn inboedel in de Kammenstraat sectie 4 nr. 773. Op 8 augustus 1814 werden de meubelen uit zijn sterfhuis Kammenstraat sectie 4 nr. 774 publiekelijk verkocht op de Vrijdagmarkt.[6]

Het proces tegen Werbrouck werd door meerdere auteurs geanalyseerd en beschreven[7]; er werd zelfs een toneelstuk over geschreven[8].

Een nauwkeurige inventaris opgemaakt in 1813 biedt een derde kans om een vermelding van het Saulustableau aan te treffen!

	Hoek Kopstraatje		Den Salm	het Schaekberdt	
vóór 1856	771	772	773	774	775
in 1856	54/1	54/2	52	50	48
ca. 1880	38	36	34	32	30

1. SAA, MA-BZA-B# 8, Bev.Reg. 1800-1815, wijk 4, n° 4-1282, huisnr. 741 tot 780.
2. SAA, 105#2839, Tableau de concordance officiel des anciens & nouveaux numéros des maisons, 1856, quatrième section, 97.
3. Aan de overzijde van de Steenhouwersvest wordt nr. 2759 Kammenstraat nr. 38; ... nr. 2777 wordt Kammenstraat nr. 2. SAA, 105#2839, quatrième section,122.
4. Thys 1893.
5. Thys 1973, 342-343.
6. Gorissen 1974, 45-46; Thys 1897, 85, 125.
7. Thys 1893; Thys 1894; Thys 1897; Thys 1901, Stevens 2007; Mattheessens 1955; Warlomont 1963
8. Gittens 1904.

Afb. 7.4.7. Gevelfoto's van hotel Werbrouck, Kammenstraat 34-32 in Louis XVI stijl, met aanduiding van de evolutie van de huisnummers

(foto Caignie)

7.5. Na Werbrouck: Van Geetruyen

Op 28 september 1811 was Werbrouck door Napoleon afgezet als burgemeester van Antwerpen. Na zijn vrijspraak op 24 juli 1813 door het assisenhof van Brussel trok hij zich met zijn vrouw terug in zijn landhuis, het Troyentenhof te Berchem.[1] We mogen onderstellen dat hij niet meer naar Kammenstraat 773 is teruggekeerd. Op 14 augustus werd hij opnieuw aangehouden en eind november overgebracht naar de gevangenis van Douai waar hij op 16 december overleed.[2] Voordien, op 6 november was er een nauwkeurige inventaris opgemaakt van zijn inboedel in de Kammenstraat 773.

Kammenstraat 773/52/34

De bewoningsgeschiedenis van Kammenstraat 773/52/34 na december 1813 kan deels gereconstrueerd worden aan de hand van de bevolkingsregisters voor de periodes 1815 tot 1890[3] en de adresboeken van Ratinckx[4]**.** Deze bronnen geven aan dat dit huis vanaf 14 januari 1819 tot minstens 1878 bewoond werd door leden van de familie Van Geetruyen. Voor de bewoning tijdens de periode 1814 tot eind 1818 werden geen gegevens gevonden.

Op 14 januari 1819 werd Mart(inus) Van Geetruyen (1772 -1850) in het bevolkingsregister op dat adres ingeschreven, aangeduid als koopman, 47 jaar oud en eigenaar van het pand. Hij was weduwnaar van achtereenvolgens Joanna Claessens en Joanna Dewael, en op dat ogenblik gehuwd met Beeckman Carolina, 37 jaar oud. Zes kinderen zijn op dit adres ingeschreven; Emilius (15 j.), Eduardus (11j.), Adelaide (9 j.), Augustinus (8 j.), Florentinus (5 j.) en Ezentia Maria Coletta (1 j.). Eduardus, Adelaïde en Florentinus komen hierna nog in beeld.

In 1838 staat Martin vermeld als *Négociant en toiles*, zijn zoon Florent als *Négociant.* Hij huwde drie keer en op dit adres staan dan ook heel wat kinderen, schoonkinderen en kleinkinderen geregistreerd. Bij zijn overlijden op 1 april 1850 wordt hij blijkbaar opgevolgd door zijn zoon Eduardus Carolus (°1808) die aangeduid wordt als *koopman in lijnwaed*.

Op 20 april 1865 wordt door architect Victor Durlet een bouwaanvraag ingediend om wijzigingen aan te brengen aan de ingangsdeur van Kammenstraat 52. In dit dossier wordt geen eigenaar aangeduid.[5]

Ratinckx geeft voor de jaren 1877 en 1878 op dit adres *Van Geetruyen fils (firme) manufacture de toile et coton* en als eigenaar Van Geetruyen Adèle. Die is in die tijd 67-68 jaar oud.[6]

Op 7 april 1880 wordt, opnieuw door architect Victor Durlet, een bouwaanvraag ingediend om een vitrine te bouwen aan het huis Kammenstraat 52, eigendom van Florent Van Geetruyen. Op 20 april wordt de aanvraag goedgekeurd, met toevoeging van een interessante nota bene die in het volgend hoofdstuk duidelijk wordt: *La propriété dont il s'agit n'est pas comprise dans la zone des travaux de la concession Pierquin.*[7]

In de adresboeken van respectievelijk 1882 en 1885 vinden we hen niet langer in de Kammenstraat, maar zijn zowel de firma Van Geetruyen fils als Van Geetruyen Adèle (ook als eigenaar) ingeschreven in de Korte Hospitaalstraat 18 wijk 3 (dit is Korte Gasthuisstraat).

1. SAA, MA-BZA-B#8, Bev.Reg. 1800-1815, wijk 4, n° 773, 'parti pour Berchem le 3 août 1813'.
2. Recueil 1893, 72; Gorissen 1974, 46.
3. SAA, MA-BZA-B#32, Bev.Reg. 1815-1829, wijk 4, n° 657-998;
   SAA, MA-BZA-B#68, Bev.Reg. 1829-1846, wijk 4, n° 720-981;
   SAA, MA-BZA-B#107, Bev.Reg. 1846-1856, wijk 4, n° 537-794;
   SAA, MA-BZA-B#146, Bev.Reg.1856-1866, wijk 4, Sint-Jansstraat - Kloosterstraat;
   SAA, MA-BZA-B#200, Bev.Reg. 1866-1880, wijk 4, Hoogstraat 2 – Kasteelpleinstraat;
   SAA, MA-BZA-B#328, Bev.Reg. 1880-1890, wijk 4, Kammenstraat 2 - Kloosterstraat 171.
4. SAA, BIB-AB#1 Ratinckx 1838, 208;
   SAA, BIB-AB #14 Ratinckx 1877, 290;
   SAA, BIB-AB #15 Ratinckx 1878, 290;
   SAA, BIB-AB #16 Ratinckx 1882, 290;
   SAA, BIB-AB #17 Ratinckx 1885, 375.
5. SAA, 1865#258.
6. 9 jaar oud in het bevolkingsregister van 1819.
7. SAA, 1880#439.

Na het vertrek van La Coste naar Merksem op 9 mei 1811 is het rechterdeel van het Hotel Werbrouck voortdurend bewoond gebleven. Op het eerste zicht bevinden zich in de bevolkingsregisters geen namen die nuttig zijn voor ons onderzoek.(1)

Het adresboek van 1838 vermeldt op dit nummer *Van Geetruyen-Schram A. Fr., négociant*. Mogelijk is dit Augustinus, een van de jongste zonen van Van Geetruyen Martin die in 1819 Kammenstraat 773 kocht.

Het bevolkingsregister voor de periode 1856-1866 vermeldt dan Van Geetruyen Florentius, celibataire, geboren in 1813, als bewoner in de Kammenstraat, echter zonder huisnummer. Deze Florentinus Carolus Hyacinthus is eveneens een van de jongste zonen van voornoemde Martin. Vanaf het bevolkingsregister 1815-1829 waar hij als vijfjarige wordt opgegeven tot dat van 1856-1866 werd hij vermeld als wonende in het ouderlijk huis Kammenstraat 773/52/34.

Waarschijnlijk begin mei 1878 wordt door architect Victor Durlet in naam van Florent Van Geetruyen een bouwaanvraag ingediend om een nieuwe vitrine in te richten in de façade van Kammenstraat 50. In het antwoord van de Ingenieur van de stad die de aanvraag moest beoordelen, lezen we dat het behoud van het gebouw Kammenstraat 50, en onrechtstreeks het huisnummer 52 dat er een integraal deel van uitmaakt, in het kader van de herinrichting van het Sint Andrieskwartier, op dat ogenblik in vraag werd gesteld. Exacte bewoording in de nota:

> *Anvers, le 6 mai 1878*
> *Section 4, N° 50 rue des Peignes*
> *Demande de Mr. V. Durlet, au nom de Mr. Fl. Van Geetruyen, pour établir une nouvelle vitrine à la façade.*
> *La maison dont il s'agit est comprise dans la zone des expropriations à faire pour la transformation du quartier de la rue du Livre [Boeksteeg], et d'autre part les changements projetés peuvent être de nature à donner une plus-value à la propriété. Dans ces conditions il convient de demander à Mr. Pierquin [cf. infra] s'il consent à laisser exécuter les travaux dont il s'agit et dans la négative à l'obliger à acquérir la propriété à l'amiable ou par la voie de l'expropriation conformément aux termes de son contrat avec la ville.*
> *(getekend) l'Ingénieur de la Ville*

Na eerst nog een wijziging aan het plan voor de nieuwe vitrine geeft Mr. Pierquin op 31 januari 1879 zijn toestemming om de gevraagde wijzigingen aan de façade uit te voeren.

> *(copie) Travaux du quartier St. André et ouverture des rues Nationale et de l'Imprimerie.*
> *Anvers, le 31 janvier 1879*
> *A messieurs les Bourgmestre et Échevins de la ville d'Anvers*
> *En réponse à votre lettre du 27 janvier courant, relative à la demande qui vous est faite par Mr. Durlet au nom de Mr. Van Geetruyen pour la construction d'une nouvelle vitrine à la maison n° 50 rue des Peignes. J'ai l'honneur de vous informer que je consens à ce changement et que j'en accepte les conséquences sans dérogation à mon contrat, puisqu'il y est prévu que certaines maisons pourront être conservées.*
> *Pour Pierquin*
> *(signé) Witold Hryniewicki*

Op 13 februari 1779 volgt de goedkeuring van de bouwaanvraag door het college van burgemeester en schepenen. Hiermee is het "Hotel Jean Etienne Werbrouck" in de Kammenstraat 52-50 (34-32) van de sloop in het kader van de herinrichting van het Sint-Andrieskwartier gespaard gebleven.(2)

Volgens de adresboeken woont Van Geetruyen Florent Charles, rentenier, in 1877 en 1878 nog in de rue des Peignes 50. In het adresboek van 1882 is hij niet meer vermeld in de Kammenstraat. In het volgende bevolkingsregister, 1880-1890, is geen bewoning meer gevonden voor Kammenstraat 32.

1. Zie hiervoor dezelfde reeks bevolkingsregisters (1815 tot 1890) die ook geraadpleegd werden voor de bewoning van Kammenstraat 773/52/34.
2. SAA, 1878#1155.

7.6. Na Van Geetruyen: Nuesell op Kammenstraat 34 en 32

In het bevolkingsregister van de periode 1880-1890 staat voor de Kammenstraat ~~52/2~~ 34 koopman Nuessel Gerrit ingeschreven (°1850 Zutphen). Op 7 mei 1884 diende G. Nuessell & cie een bouwaanvraag in voor het aanbrengen van een rolgordijn voor zijn huis Kammenstraat 52/2 [34].[1]

In de adresboeken van Ratinckx kunnen we vanaf 1892 de bewoning van beide panden volgen.
In 1892 is Nuesell Gerrit op Kammenstraat 34 gevestigd als handelaar in *draperies et confections*.[2]

In 1913 verschijnt zijn zaak onder de naam *"Aux 100.000 Coupons" draperies, confections pour hommes et enfants, chapellerie* [hoedenhandel, hoedenmakerij], benaming die later zal gewijzigd worden in *"Aux nouveaux 100.000 Coupons"*.[3]
In 1920 werd de zaak blijkbaar overgedragen aan de twee zonen van Gerrit, de broers Louis en John.[4]
In 1927 verlaat John de familiezaak en installeert naast de deur - op Kammenstraat 32 - een handelszaak in net dezelfde koopwaar en met dezelfde confectieactiviteit, die hij in het daaropvolgend jaar laat optekenen onder de naam "*Grands Magasins des 100.000 Coupons*".[5]

Op een foto uit 1926 in het stadsarchief zijn de winkelnamen boven beide vitrines goed herkenbaar (afb. 7.6.1). Bij voldoende uitvergroting lezen we de zaaknaam *AUX NOUVEAUX 100.000 COUPONS* met het huisnummer 34 (nr. 34 staat op de muur tussen de privédeur en het uitstalraam). Huisnummer 32 draagt de naam *GRANDS MAGASINS DES 100.000 COUPONS* (nr. 32 staat op de marmeren gevelwand aan de rechterkant).[6]

In de zeventiger jaren van de vorige eeuw heeft auteur Jan Lampo op Kammenstraat 34 gewoond.[7] Hij vertelt daarover in zijn boek De Campusmoorden.[8]

In 1973 verhuisde Jan Lampo van de Van Schoonbekestraat 74 naar de Kammenstraat 34, tweehoog, boven een weinig florissante herenkledingzaak met de naam *In de nieuwe 100.000 Coupons*. In 1979 woont Lampo nog steeds boven deze zaak, die zich al jaren op de rand van bankroet bevindt en in 1981 de deuren sluit.[9]

Afb. 7.6.1.. Foto van Kammenstraat 34 "Aux Nouveaux 100.000 Coupons" (links) en Kammenstraat 32 "Grands Magasins des 100.000 Coupons" (rechts), 1926
(SAA, FOTO-OF-6116)

1. SAA, 1884#0634.
2. Ratinckx 1892, 73.
3. Ratinckx 1913, 159.
4. Ratinckx 1920, 152.
5. Ratinckx 1927, 247.
6. SAA, FOTO-OF#6116. Een andere, niet gedateerde foto toont dezelfde voorstelling van de twee winkelvitrines als de foto van 1926 (SAA, GP#58).
7. Vriendelijke mededeling door de heer Jan Lampo.
8. Lampo 2011.
9. Id., 57, 115.

8. De Kammenstraat op stadsplannen

8.1. 1823-24 – Oorspronkelijk Primitief Kadasterplan

Op het Oorspronkelijk Primitief Kadasterplan van 1823-24 staan in de Kammenstraat slechts acht perceelnummers (afb. 8.1, aangeduid in rode inkt). Dit zijn kadasternummers en geen huisnummers! De leesrichting houden we nog steeds aan van Zuid naar Noord, van Kopstraatje naar Steenhouwersvest. Op elk perceel staat tevens een zwart doorstreept nummer dat waarschijnlijk een ouder perceelnummer is.

- Perceel 736 lijkt de samenvoeging van bovenstaande gevelnummers 771 en 772.
- Perceel 735 zou dan overeenstemmen met gevelnummer 773/52/34, voorheen eigendom van J. Werbrouck, dat overeenstemt met het 16de-eeuwse atelier Den Salm.
- Perceel 734 zou dan overeenstemmen met gevelnummer 774/50/32, voorheen eveneens eigendom van J. Werbrouck, dat overeenstemt met het 16de-eeuwse huis Het Schaeckberdt.
- Perceel 733 zou dan overeenstemmen met gevelnummer 775 en is even smal als aangegeven op het Gevelplan (afb. 7.4.3).
- Perceel 732 lijkt ook de samenvoeging van twee gevelnummers.

De stippellijnen met pijltjes aan hun uiteinden op dit kadasterplan geven aan welke bouwdelen en open ruimtes behoren tot en toegankelijk zijn vanuit een perceelnummer. Voor perceel 735 wordt duidelijk hoe groot het eigendom van Werbrouck in het jaar 1800 zal geweest zijn. Ook mee ingekleurd zijn de eigendommen in het Kopstraatje en het huis in de Voddestraat. De nood aan ruimte was groot: twee volwassenen, 7 kinderen, 9 bedienden, de lakenhandel, de bankactiviteit, 3 paarden …

Hoewel dit patrimonium in de loop der jaren geleidelijk tot stand is gekomen door erfenis en successieve aankopen, geeft de geel ingekleurde zone op dit kadasterplan, op de huizen in het Kopstraatje en de Voddestraat na, toch een idee van de grootte van het terrein dat het atelier Den Salm van Guido Andries in de 16de eeuw waarschijnlijk heeft ingenomen. We menen op het plan de hoger vernoemde *huysinghe daerachter, met nog eene achterhuysinghe* van het atelier Den Salm te herkennen.

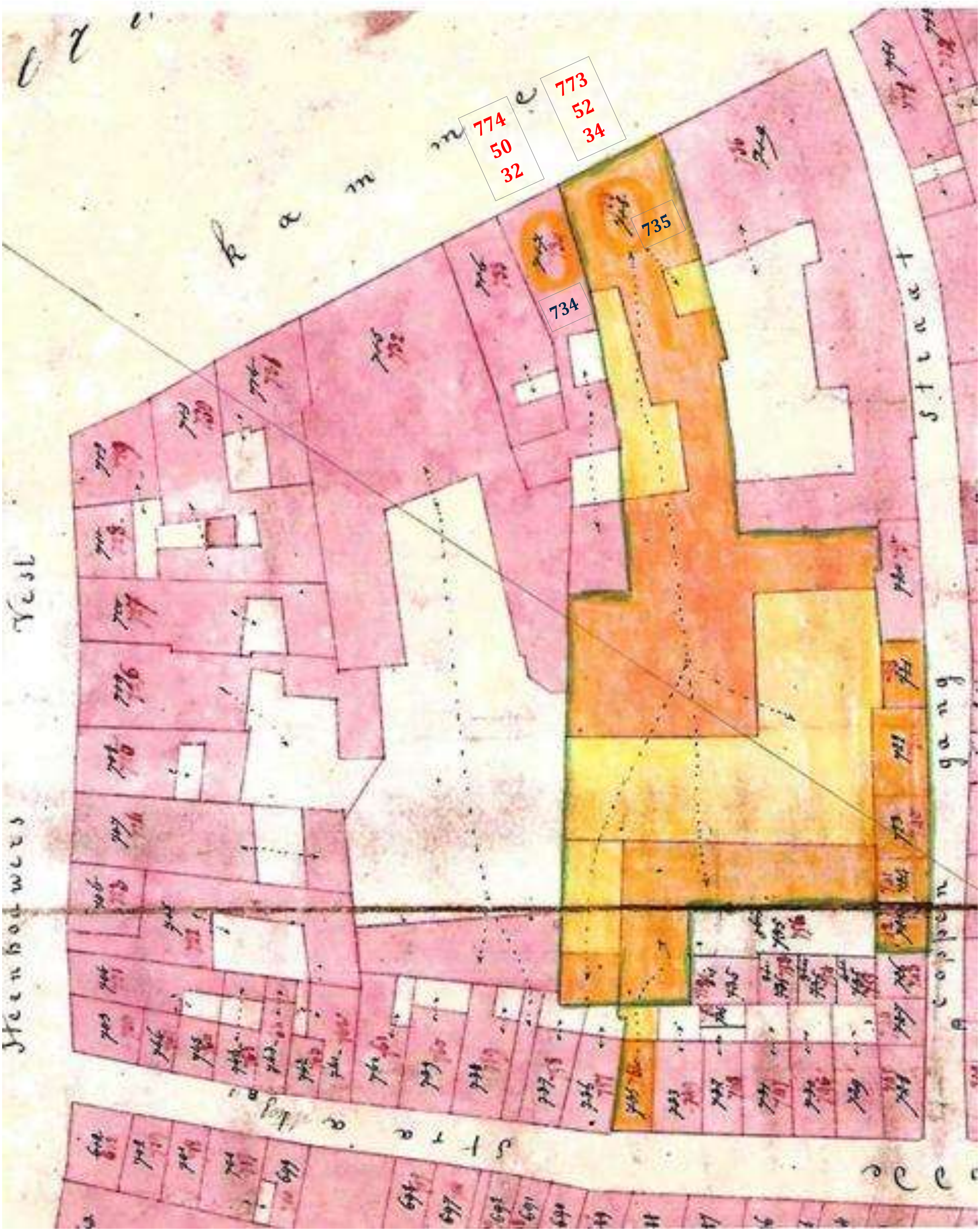

Afb. 8.1. Uitsnede uit het Oorspronkelijk Primitief Perceelplan van 1823-1824 (exemplaar Stad Antwerpen), wijk 4, blad 3, percelen nrs. 612-875 (1/500)(1)*, tussen de "Coppen gang Straat" en de "Steenhouwers Vest"* (SAA, 12#3926)*;*
*in het geel ingekleurd: de vermoedelijke omvang van bebouwde en onbebouwde ruimte van het 16*de*-eeuwse atelier Den Salm*

1. zie ook: het Oorspronkelijk Primitief Perceelplan (exemplaar Kadaster), Sectie D, blad 3, percelen nrs. 612-1005 (SAA, 152#34).

8.2. 1846 - de Lossonkaart

Op de Geometrische kaart van F.A. Losson uit 1846 komen diezelfde 8 percelen voor, echter niet genummerd. De open ruimtes achter de bouwdelen zijn quasi identiek aan die op het kadasterplan van 1823-24.

Door middel van puntjes aan beide grenzen tussen panden en/of open ruimtes kan dezelfde eigendomsoppervlakte worden afgebakend als op genoemd kadasterplan werd aangeduid met stippellijnen en pijlpunten.
Dit plan geeft de situatie weer tien jaar vóór de hernummering van de huizen (cf. supra).

Afb. 8.2. De uitsnede uit de Geometrische kaart van F. A. Losson van 1846 toont het bouwblok begrensd door de "Rue des Peignes" (Kammenstraat), de "Ruelle de la Coupe" (Kopstraatje), de "Rue aux Chiffons" (Voddestraat) en de "Rampart des Tailleurs de Pierres" (Steenhouwersvest), wijk 4 (SAA, 12#12523 of 12#8816)[1]

1. De kaart uit 1846 geeft hetzelfde duidelijk beeld als de herdruk ervan uit 1975. (SAA, 12#12524)

8.3. 1855 - plan Valerius-Jouan

Op dit plan, dat ca. 1855 gedateerd wordt, zijn nog de oude huisnummers van wijk 4 vermeld. De nummers 771 en 772 staan voor het huis op de hoek van de rue des Peignes en de ruelle de la Coupe. De twee volgende panden dragen de huisnummers 773 en 774. Via de Concordantietabel van een jaar later (1856, cf. supra) kunnen de nieuwe huisnummers 52 en 50 gevonden worden.

Chronologisch gezien had deze tabel hier behandeld moeten worden. Echter, om de huisnummering in de paragrafen betreffende Werbrouck te verduidelijken, was het aangewezen die daar al te vermelden.

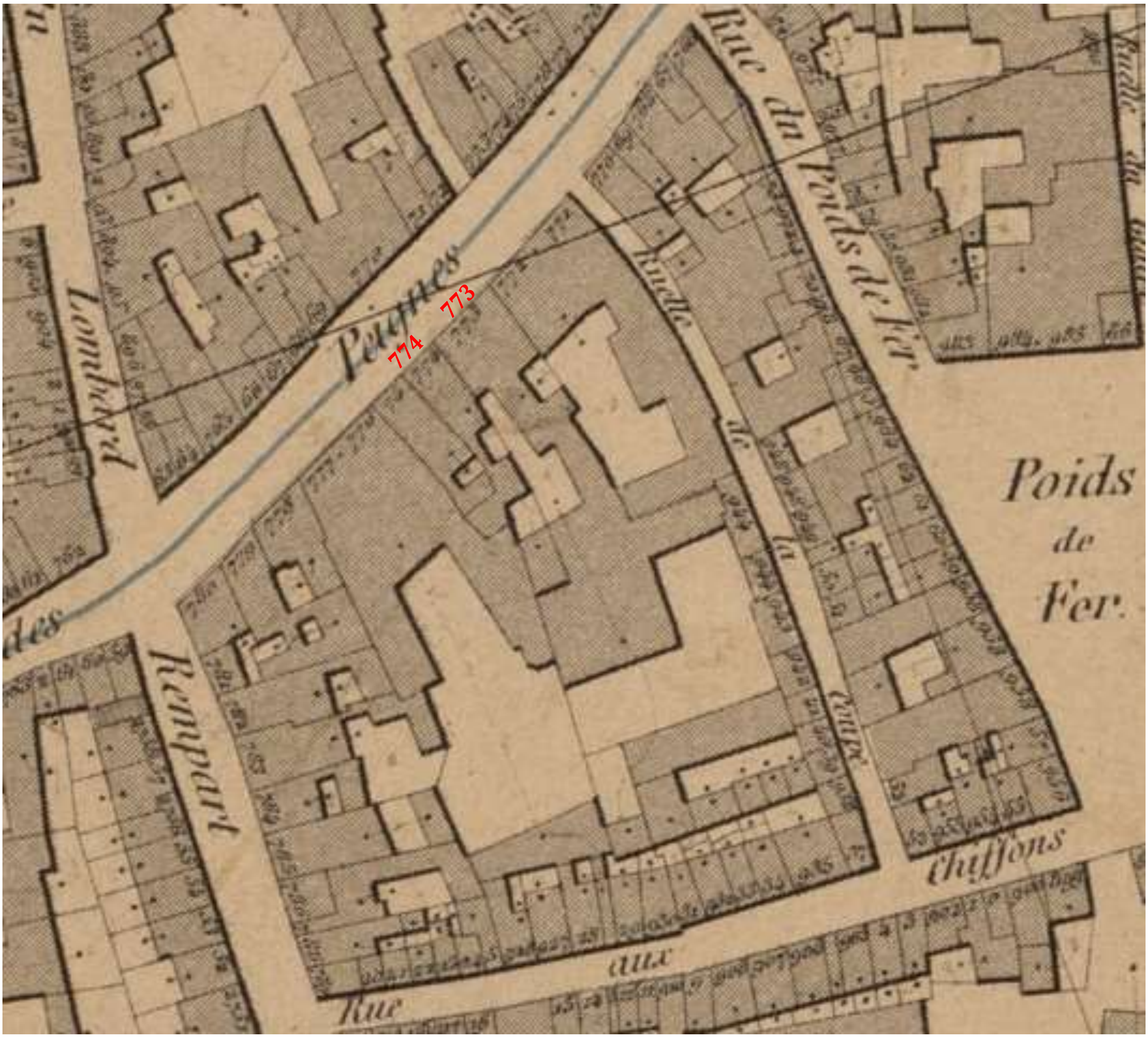

Afb. 8.3. Uitsnede uit het plan Valerius-Jouan, ca. 1855. Topografische Historische Atlas (SAA, 12#8817)

9. Aanleg van de Nationalestraat

9.1. De concessie Pierquin

De *nota bene* betreffende de concessie Pierquin die is toegevoegd aan de hogergenoemde goedkeuring van de bouwaanvraag voor een nieuwe vitrine aan de winkel van Florent van Geetruyen, Kammenstraat 52, brengt ons bij een ander feit dat een belangrijke impact zal hebben op het huizenblok Kammenstraat - Kopstraatje - Voddestraat - Steenhouwersvest.
Na de afbraak van de Spaanse Omwalling en het Zuidkasteel omstreeks 1859 ontstond op het Zuid een nieuwe wijk en een nieuw treinstation. Om vanaf de Groenplaats een rechtstreekse verbinding te hebben tot deze wijk en het nieuwe Zuidstation diende de toenmalige Boeksteeg aanzienlijk verbreed. Al op 16 januari 1874 was door de Gemeenteraad goedkeuring gegeven aan het *plan Pierquin* voor een verbreding tot 15 meter van de Boeksteeg, die liep van de IJzeren Waag tot aan het Zuid.[(1)]

Op 31 oktober 1876 werd tussen de stad Antwerpen en Parijzenaar Hubert Pierquin een overeenkomst getekend voor de verbreding van de Boeksteeg, voor de doorsteek van twee nieuwe wegen tussen de IJzeren Waag en de Groenplaats enerzijds en de Vrijdagmarkt anderzijds, en voor de opening van nog twee nieuwe straten in het Sint-Andrieskwartier.[(2)] Hierin ging Hubert Pierquin de verbintenis aan om, in een tijdsbestek van maximum vier jaar te rekenen vanaf de goedkeuring van de overeenkomst door de hogere instantie, de onteigeningen te doen en alle werken uit te voeren nodig voor 1) de verbreding tot 15 meter van de Boeksteeg en de Voddestraat tot aan de Vrijdagmarkt, 2) een nieuwe weg van eveneens 15 meter breed te maken tussen de IJzeren Waag en de Groenplaats, en 3) nog twee nieuwe straten te openen.[(3)] Het is de nieuwe weg tussen de IJzeren Waag en de Groenplaats die een directe impact heeft op het terrein van Den Salm. De nieuw aangelegde straat werd vanaf 27 juli 1877 *Nationalestraat* genoemd.

Op het *plan Pierquin* is het geplande traject van de Nationalestraat vanaf het Zuid tot aan de Groenplaats met rode lijnen ingetekend.[(4)] Hierbij valt op hoeveel huizenblokken aan zowel de oostelijke als de westelijke zijde van de Boeksteeg dienden gesloopt voor de verbreding van de straat tot 15 meter en hoe ingrijpend dit was voor de bestaande bewoning in dit stadsdeel. Zie de geel en blauw ingekleurde zones op afbeelding 9.1.

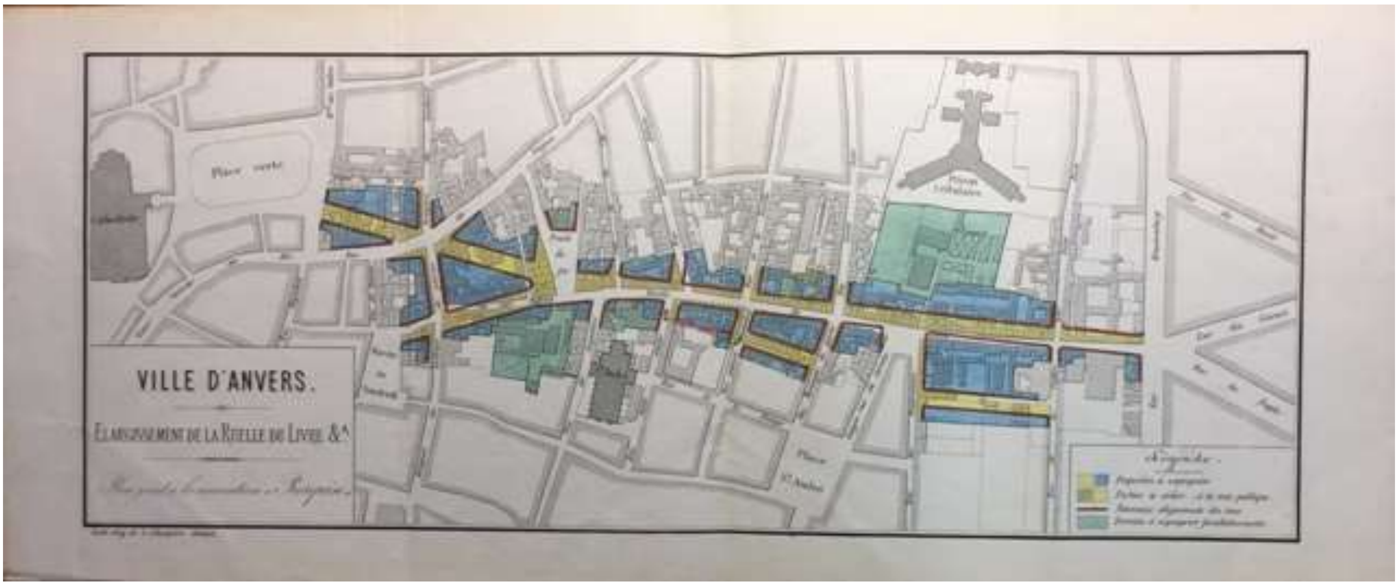

Afb. 9.1. Plan Pierquin, overzichtsplan. *(SAA, MA#65161-3);*
- blauw en geel: te onteigenen eigendommen,
- geel: delen die bestemd zijn voor de openbare weg,
- rode lijn: nieuwe huizenlijn

1. Rylant, de Barsée, 1964-1968, 79, 94.
2. SAA, MA#65161, 'Nationalestraat: sanering van het Sint-Andrieskwartier en aanleg', 1881; dossier met de geschreven versie van de overeenkomst, het kleine overzichtsplan en het uitvergroot plan.
3. Convention [entre la ville d'Anvers et Hubert Pierquin], in: *Recueil des bulletins de la propriété*, 1876, 125-134.
4. SAA, MA#65161-3. Plan ook aanwezig in Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience (EHC): "Nieuw plan stad Antwerpen: vollediging van de verbreeding der Boeksteeg, rechtstreekse verbindingen der Groot Markt en der Hoofdkerk met het nieuwe Zuid kwartier, vergrooting der Vrijdagmarkt, verbreeding der straten rond O.L.V. kerk, schaal 1:2.500."

Maar ook het huizenblok dat omsloten is door de Kammenstraat, Kopstraatje, Voddestraat en Steenhouwersvest (afb. 9.2, blauw kader) werd zwaar getroffen doordat het geplande tracé van de IJzeren Waag tot aan de Groenplaats dit dwars doorsneed. Heel wat open ruimte, achterhuizen en huizen aan de straatkant dienden te verdwijnen.

Gelukkig bleven de huizen op de hoek van de Kammenstraat met het Kopstraatje (A op het plan) buiten schot. Dit is de zone waar in de 16de eeuw het majolica-atelier Den Salm met achterhuizen en open ruimte gevestigd was. Ook de verbreding van de Voddestraat tot 15 meter (B op het plan) - later Drukkerijstraat genoemd - en haar heroriëntatie richting Vrijdagmarkt, betekende een ernstige ingreep in dit woongebied.

In het overzicht van een eeuw openbare werken te Antwerpen, komen nog meer vermeldingen voor over werken en afbraak in de Boeksteeg: "werken in de Nationalestraat en de Drukkerijstraat van 1878 tot 1880"; 12 maart 1874: "verbreding der Boeksteeg (thans Nationalestraat) op stadskosten"; 11 mei 1878: "verbreding Nationalestraat (Boeksteeg)"; 4 juni 1880: "verdere verbreding der Boeksteeg"; "afbraak van stadseigendommen, 1880, ... huizen aan de Boeksteeg (thans Nationalestraat)".[1]

Na de werken krijgen de betrokken straten nieuwe huisnummers. Voor het deel van de Kammenstraat tussen het Kopstraatje en de Steenhouwersvest worden dit de nummers 38 tot 28; de twee panden van het Hotel Werbrouck, richting Steenhouwersvest, worden dan 34 en 32.

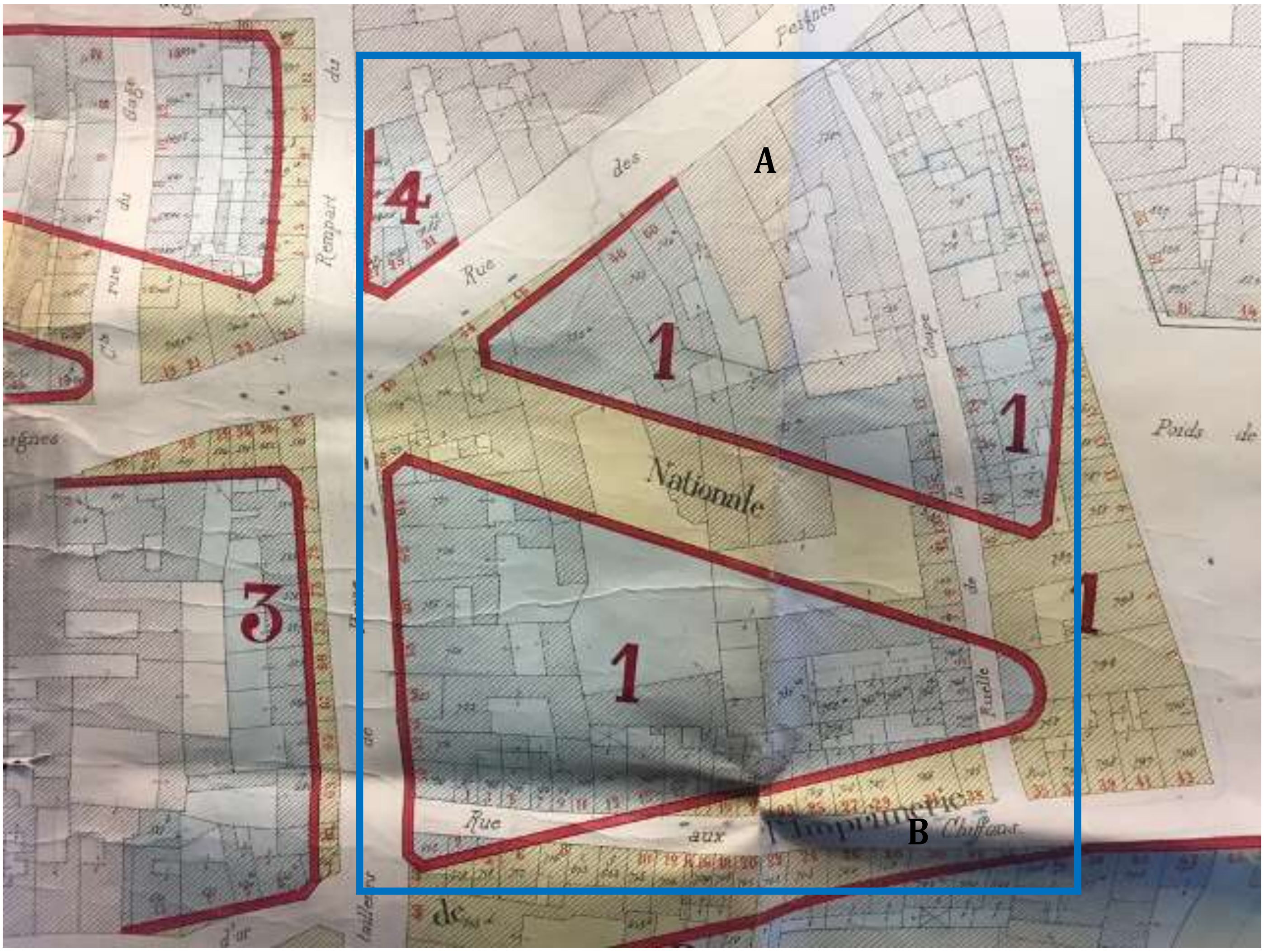

Afb. 9.2. Uitsnede uit het plan Pierquin, Bouwblok begrensd door Kammenstraat, Kopstraatje, Voddestraat en Steenhouwersvest
(SAA, MA#65161-7)

1. Rylant, de Barsée 1964-1968, 94, 104, 105, 110.

Over de talloze slopingswerken lezen we in het overzicht van de geschiedenis van de Antwerpse straatnamen:

> *... De slopingswerken begonnen op 3 oktober 1878 en in 1879 waren alle huizen aan de oostzijde van de Boeksteeg afgebroken. Het jaar daarop verdwenen er nog 106 en in 1881 waren niet alleen alle ongezonde woningen aan en bij de Boeksteeg gesloopt, maar was de wegenaanleg voltooid.*[1]

Een uitsnede uit het plan Scheepers dat 1877 gedateerd werd[2] met de ruelle du Livre (Boeksteeg) en de rue Chiffons (Voddestraat) en eenzelfde uitsnede uit het plan Huybrechts uit 1883[3] met de rue Nationale (Nationalestraat) en de rue de L'Imprimerie (Drukkerijstraat) illustreren de situatie vóór en na de werken (afb. 9.3).

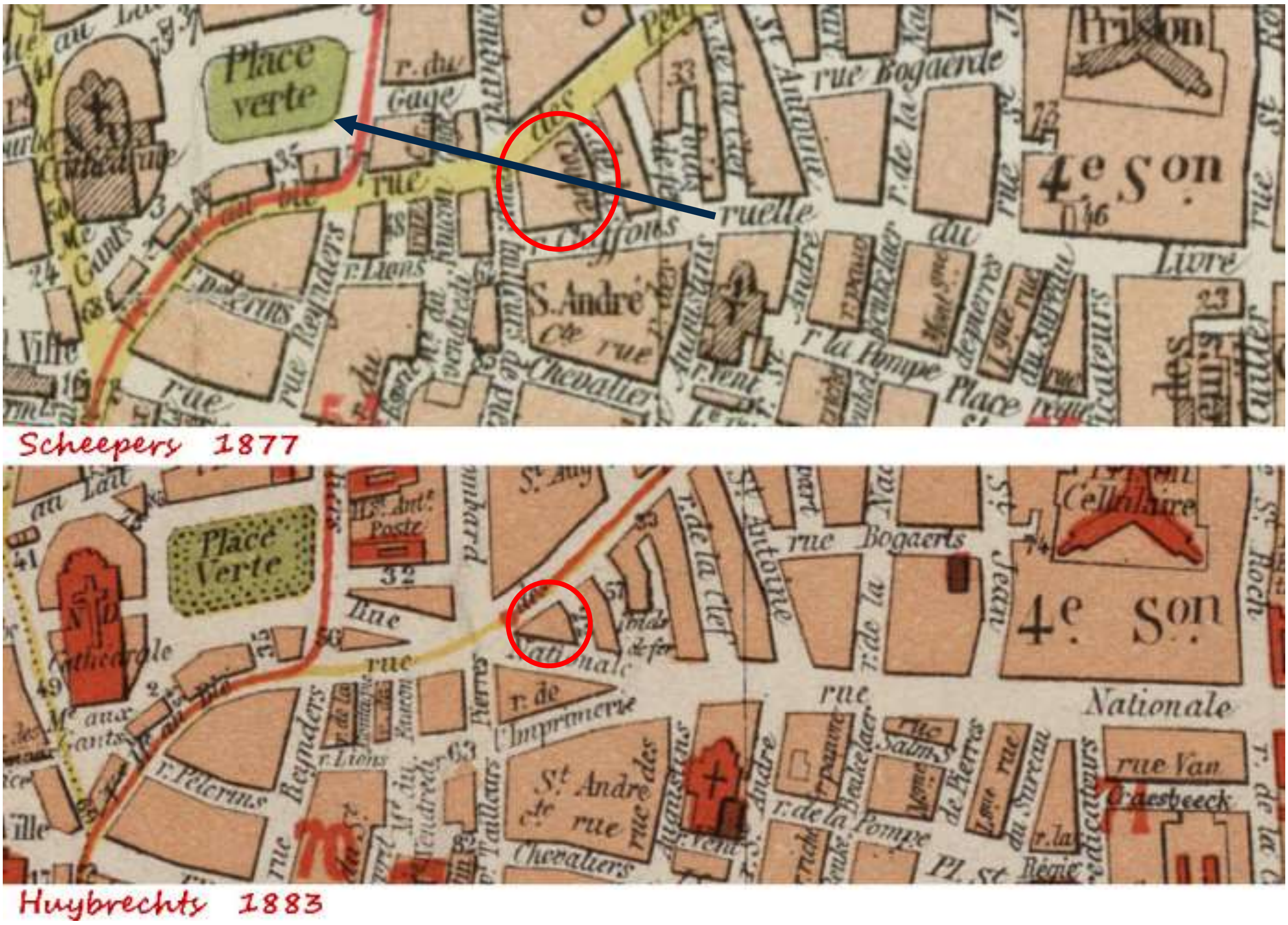

Afb. 9.3.
De rode cirkels geven het huizenblok weer vóór en na de doortrekking van de Nationalestraat tot aan de Groenplaats;
de blauwe pijl op het plan Scheepers duidt het tracé aan dat de Nationalestraat zal volgen vanaf de IJzeren Waag tot aan de Groenplaats

1. Vande Weghe, 1977, Nationalestraat, 334.
2. SAA, 12#12513; opmerking: het plan Scheepers is eigenlijk 1876 gedateerd (SAA, 12#12522).
3. SAA, 12#8838.

9.2. 1876-1880 - de stadsplannen van Antwerpen

In deze vijf jaren werden meerdere plattegronden van de stad uitgebracht. In het overzicht hierna letten we in het bijzonder op het huizenblok waarin het atelier Den Salm zich situeerde. In eerste instantie is dit het bouwblok afgebakend door de Kammenstraat, het Kopstraatje, de Voddestraat en de Steenhouwersvest. Omwille van zijn bijna vierhoekige vorm noemen we dit het *vierhoekig huizenblok*.
Na de aanleg van de Nationalestraat wordt dit huizenblok door slechts drie straten afgebakend, met name de Kammenstraat, het Kopstraatje en de Nationalestraat. Het huizenblok heeft nu een driehoekige vorm die met de punt aansluit op het kruispunt Nationalestraat - Steenhouwersvest - Lombardevest. We duiden dit aan als het *driehoekig huizenblok*.

A. 1876: plan J. Van de Kerckhove - Zazzarini (SAA, 12#4203):
vierhoekig huizenblok; geen afzonderlijke huizen of terreinen ingetekend
B. 1876: plan A. Scheepers (SAA, 12#4212):
vierhoekig huizenblok; geen afzonderlijke huizen of terreinen ingetekend
in de Kammenstraat zijn tramsporen ingetekend
C. 1876: plan A. Scheepers (SAA, 12#12522):
vierhoekig huizenblok; geen afzonderlijke huizen of terreinen ingetekend
D. 1877: plan Scheepers (Etablissement Géographique de A. Scheepers, Anvers) (SAA, 12#12513):
vierhoekig huizenblok; geen afzonderlijke huizen of terreinen ingetekend
E. 1877: plan Franck - Rogmans - Zazzarini (SAA, 12#8836):
vierhoekig huizenblok; geen afzonderlijke huizen of terreinen ingetekend
de verbreding van de Boeksteeg is aangeduid met twee parallelle lijnen die doorgetrokken worden tot aan de Groenplaats, dwars door het vierkantig huizenblok; boven de oostelijke lijn komt het driehoekig huizenblok voor het eerst in beeld
F. 1877: plan Van Mol (SAA, 12#4209 en 12#4210):
driehoekig huizenblok; geen afzonderlijke huizen of terreinen ingetekend
G. 1880: plan Scheepers (SAA, 12#13716):
driehoekig huizenblok; slechts één pand is ingetekend.

Dit overzicht doet vermoeden dat de aanleg van de Nationalestraat zich situeert in het jaar 1877.
Op de plannen D en E is nog het vierhoekig huizenblok te zien; op plan E het uitgetekende tracé van de Nationalestraat. Plan F toont dan het huidig gekende driehoekig huizenblok.

9.3. 1877 (vóór) - Perceelplan

Een perceelplan uit de periode 1870-1880, maar dat vóór 1877 gedateerd wordt, geeft de situatie weer vóór de aanleg van de Nationalestraat, met dezelfde 8 perceelnummers in de Kammenstraat. Het geplande tracé van de aan te leggen Nationalestraat is met gearceerde lijnen ingetekend (afb. 9.4, zie de rode pijlen). De percelen 731, 730 en 729 liggen op dit tracé en zullen worden afgebroken, zodat er slechts 5 percelen overblijven, 736 tot 732. Rechts van perceel 735 is nu een smalle gearceerde strook aangeduid die we menen te mogen herkennen als de *gange daernef-fens* in de beschrijving van de erfgeving aan Jan Maes uit 1621.

Met dit ingetekend tracé wordt duidelijk welke impact de aanleg van de Nationalestraat zal hebben op het terrein van het vroegere atelier Den Salm. Niet enkel terrein in open lucht wordt ingeboet, ook bouwdelen worden opgeofferd. Een 40-tal wooneenheden en percelen waren gedoemd om te verdwijnen. Aan beide zijden van de afgebakende strook zal nog een belangrijke zone worden onteigend voor nieuwbouw teneinde de Nationalestraat de aanblik te geven van een volwaardige straat.

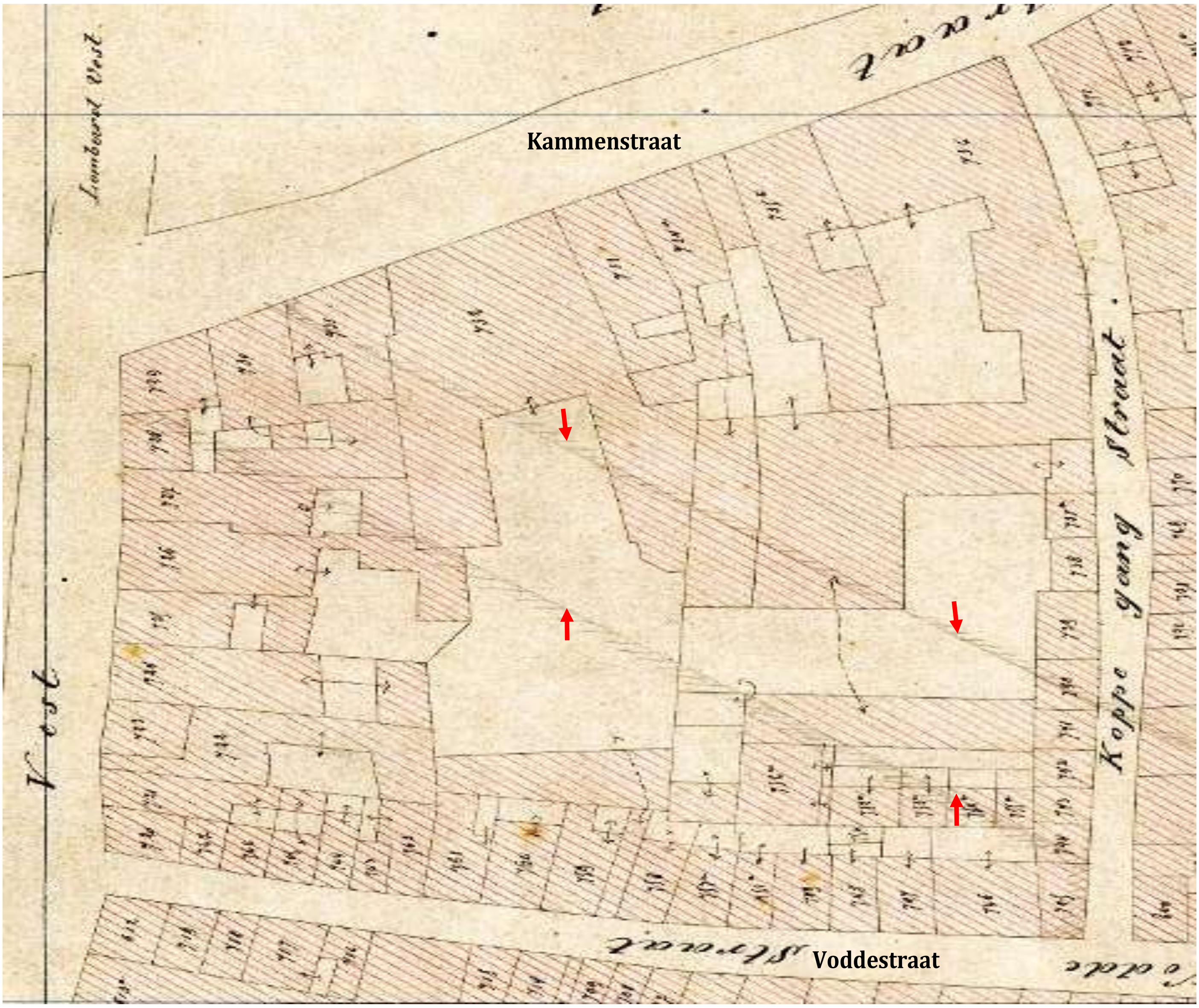

Afb. 9.4.
Uitsnede uit het Bijgevoegde of Supplementaire Perceelplan, sectie D, blad 3: percelen nrs. 612-1005 (1/500) van 1870-1880, van de percelen gelegen tussen de "Koppe gang Straat" en de "Steenhouwers Vest"; situatie vóór het verbreden van de Boeksteeg en de realisatie van de Nationalestraat (1877) (SAA, 12#2726)

9.4. 1877 (ná) - Perceelplan

Een perceelplan uit de periode 1877-1890, dat ná 1877 gedateerd wordt, geeft de situatie weer ná de verbreding van de Boeksteeg en de realisatie van de Nationalestraat (afb. 9.5). Er blijven in dat deel van de Kammenstraat slechts 5 percelen over: 736 dat in twee deelpercelen is opgesplitst, 735 en 734 die het Hotel Werbrouck vertegenwoordigen, 733 en 732. Het perceel 731 heeft zijn huisnummer aan de zijde van de Nationalestraat.

De wijziging van huisnummer 52 in 34 en 50 in 32 zal plaatshebben na de aanleg van de Nationalestraat waarbij in de Kammenstraat negen huizen werden afgebroken, drie in het noordelijk deel, zes in het zuidelijk deel.[1]

Nummer 52 in 1856 wordt 34 bij de vernummering na de aanleg van de Nationalestraat. Dit is het pand van het vroegere atelier Den Salm. Op de stadplannen uit de verschillende periodes kan het atelier Den Salm dus gesitueerd worden achtereenvolgens op de huisnummers 773, 52 of 34 zoals hoger reeds aangegeven.

Nummer 50 in 1856 wordt 32 bij de vernummering na de aanleg van de Nationalestraat. Dit is het pand van het vroegere huis Het Schaekberdt. Op de stadplannen uit de verschillende periodes kan dit huis achtereenvolgens gesitueerd worden op de nummers 774, 50 of 32 zoals hoger reeds aangegeven.

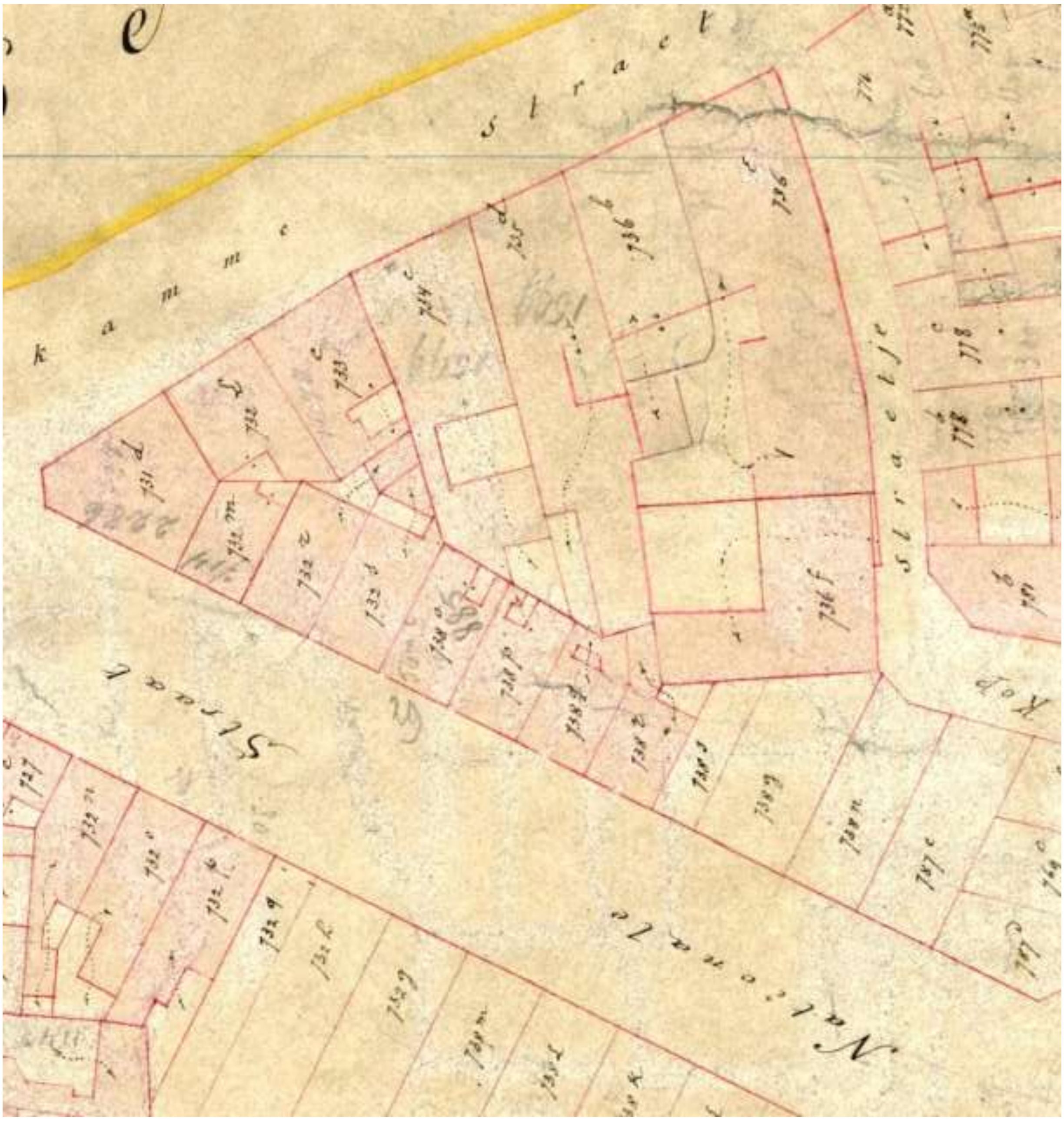

Afb. 9.5.
Uitsnede uit het Bijgevoegde of Supplementaire Perceelplan, wijk 4, blad 3: percelen nrs. 612-1005 (1/500) van 1877-1890,
van de percelen gelegen tussen het "Kamme Straet" en de "Nationale Straat"
situatie ná het verbreden van de Boeksteeg en de realisatie van de Nationalestraat (1877) (SAA, 12#2546)

1. Negen pare huisnummers maakt een verschil van 18, wat een wijziging van 52 in 34 en 50 in 32 oplevert.

Op het perceelplan dat dateert van ná 1877 (afb. 9.5) zijn aan beide zijden van de nieuwaangelegde Nationalestraat de nieuwgebouwde of te bouwen huizen ingetekend. De percelen van dit perceelplan die grenzen aan de achterzijde van de percelen 735 en 734, zijnde het Hotel Werbrouck in de Kammenstraat, projecteren we op het perceelplan dat dateert van vóór 1877 (afb. 9.4). Dit zijn de perceelnummers 738 o, p, q en r (de huidige Nationalestraat 19, 21, 23, 25). Hierdoor wordt duidelijk hoe weinig er rest van de vroeg 19de-eeuwse eigendom van burgemeester Werbrouck (geel omrande zone) en hoe groot het onteigende deel ervan is (groen omrande zone), dit laatste omgewoeld door de graaf- en bouwwerken voor de aanleg van de Nationalestraat, de aanliggende nieuwbouw en herinrichting van het sint-Andrieskwartier (afb. 9.6). Het is niet onlogisch te denken dat in dit laatste gedeelte een stapeltje tegels werd aangetroffen, *in a heap in the garden,* zoals Marcel Laurent de bewering van Frans Claes neerschreef.

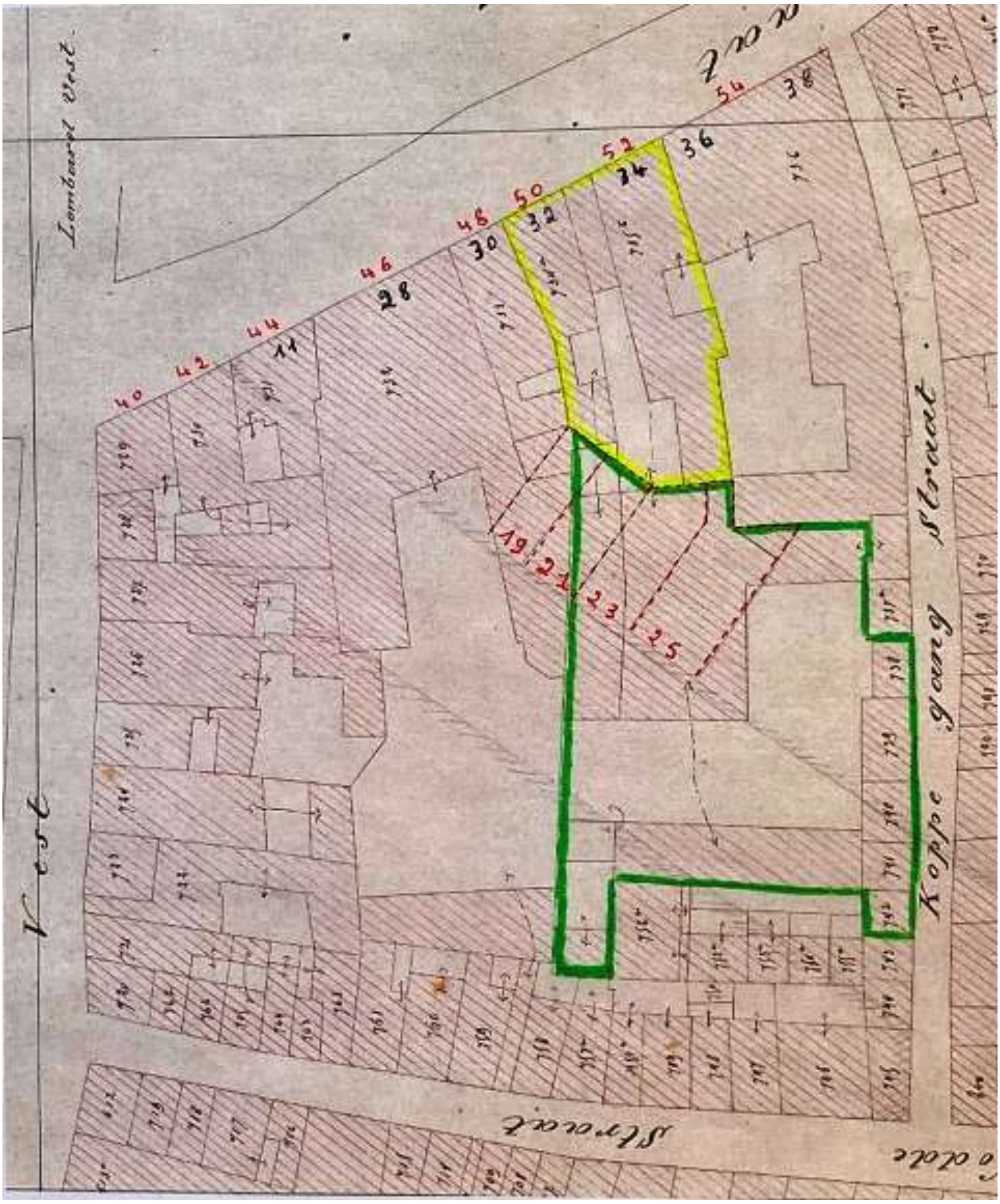

Afb. 9.6.
De nieuwbouw van Nationalestraat 19, 21, 23, 25 geprojecteerd op het perceelplan van vóór 1877;
de geel omrande zone geeft aan wat rest van het Hotel Werbrouck,
de groen omrande zone vertegenwoordigt het onteigende gedeelte (SAA, 12#2726)

9.5. 1898 – Brandverzekeringskaart van Gervais

De situatie ná 1877 zien we bevestigd in de Brandverzekeringskaart uit 1898 waarop aan de oostzijde van de Kammenstraat enkel nog de 5 huisnummers 38-36, 34, 32, 30 en 28 zijn aangegeven (afb. 9.7).

Het nummer 34 waarop een handelszaak 'Confections' is gehuisvest en het nummer 32 met een zaak van 'Toiles' zien we bevestigd op de foto uit 1926 van de beide panden (afb. 7.4.8).

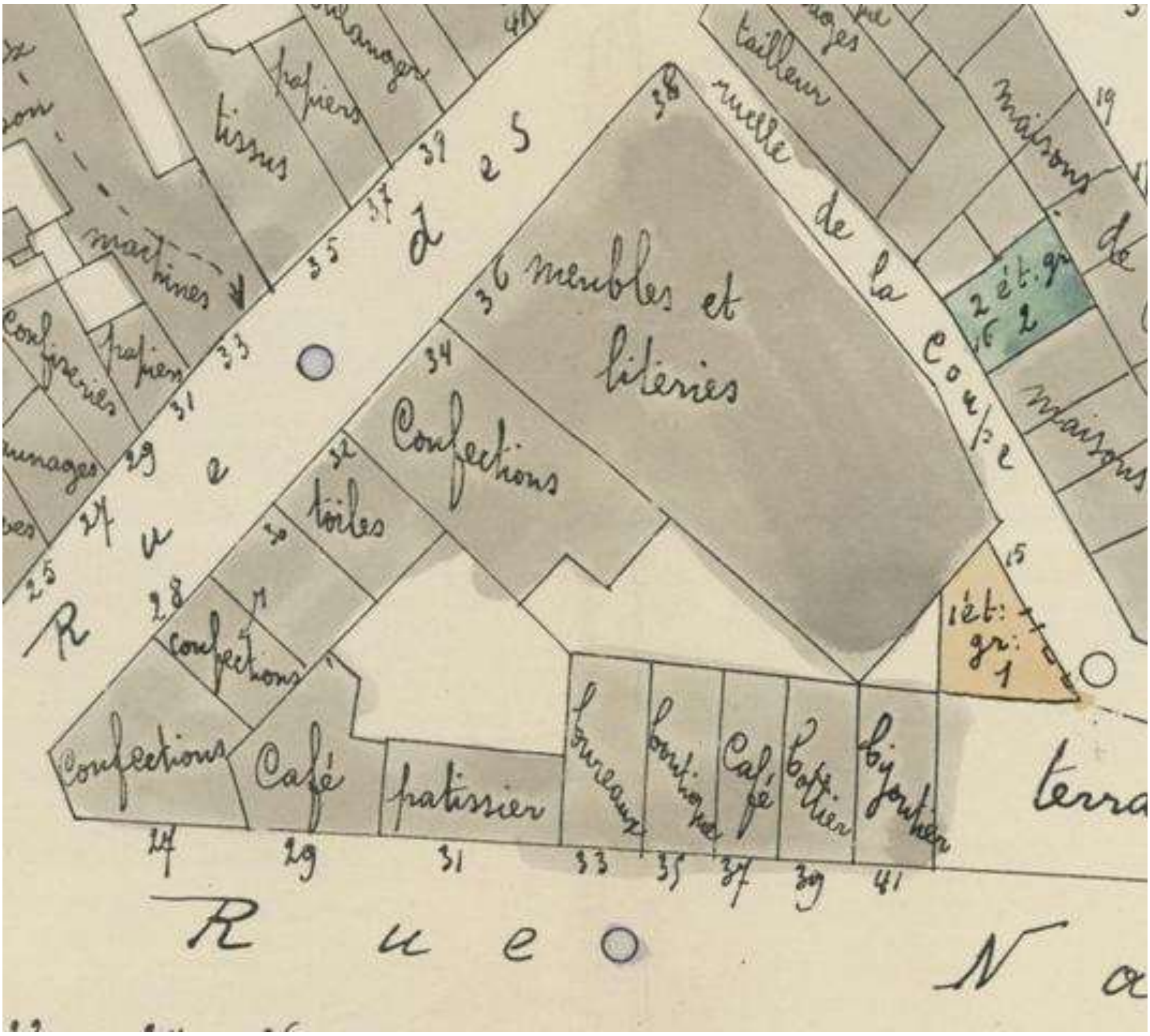

Afb. 9.7.
Uitsnede uit de Brandverzekeringskaart van Gervais van 1898, huisnummers 38 tot 28, gelegen tussen de "Ruelle de la Coupe" (Kopstraatje) en de hoek met de Nationalestraat; handgekleurde versie, blad 15 (1/500), omgeving Kammenstraat (SAA, 12#3399)[1]

1. Algemeen plan SAA, 12#3367. Er bestaat tevens een gedrukte versie van het Algemeen plan (SAA, 12#3212) en van blad 15 (SAA, 12#3227).

10. Het onderzoek : feiten en hypotheses

De cruciale vraag in dit onderzoek blijft nog steeds welke contacten Lambert van Ryswyck had in de Kammenstraat of aanliggende straten waardoor hij in het bezit kon komen van het tegeltableau? Hij is de hoofdrolspeler in dit verhaal. In zijn woning Moretuslei 45 komt het tableau plots tevoorschijn, als het ware uit het niets!

Een bijkomende vraag is in welke vorm de tegels die het Saulustableau samenstellen, gevonden zijn. Als losse tegels op een hoop in de tuin zoals Laurent schrijft, of als tableau zoals Génard meldt in zijn *Anvers à travers les âges*.
Het is nu duidelijk dat er een onderscheid te maken is tussen enerzijds de mededeling ca. 1892 van Génard over de *vondst door van Ryswyck van een tableau in majolica in een huis van deze stad* en anderzijds *de vondst van tegels op een hoop in de tuin van het atelier Den Salm in de Kammenstraat* zoals aangebracht door Laurent en Claes ca. 1922. Génard heeft het enkel over het Saulustableau, niet over andere tegels. Laurent maakt onderscheid tussen het Saulustableau en een reeks andere tegels die zich deels in het archeologisch museum het Vleeshuis bevinden, deels in de collectie Claes.
Merken we hierbij op dat Génard een van de kroongetuigen is die als secretaris van de bestuurscommissie van het museum het hele aankoopverloop in 1890 heeft meegemaakt, terwijl de informatie die Laurent ons geeft, gebaseerd is op een (mondelinge?) mededeling van Frans Claes, eigenlijk uit de tweede hand.
Het citaat van Laurent is ook niet erg duidelijk: *all these tiles ... came from ... where <u>most of them</u> were found in a heap in the garden*. De tegels van het Saulustableau zijn vervat in de uitdrukking *all these tiles*, maar de precisering *most of them* lijkt dan aan te geven dat een aantal tegels niet tot die hoop in de tuin behoorde. Bedoelde Laurent hiermee de tegels van het Saulustableau?

De analyse van deze gegevens is er een van het type *indien ... dan ... zo niet ...*, een *if-then-else* analysemethodiek. Om de complexiteit hiervan aan te tonen, wordt hierna een scenario uitgewerkt dat gebaseerd is op de toewijzing die Génard maakt, maar die deels ook verscholen zit in de uitsluiting die Laurent inbouwt met de uitdrukking *most of them*.

Een tegeltableau waarin negen-en-een-halve tegels ontbreken, met een storende lacune net in het midden van het gezichtsveld, jarenlang als binnenhuisdecoratie opgehangen in een leefruimte, is niet zo realistisch. Ten tijde van de werking van Den Salm als majolica-atelier misschien wel! Mogelijk zijn de ontbrekende tegels niet zo maar zoek geraakt, maar moet eerder gedacht worden aan misbaksels die bij het uitladen van de oven verwijderd zijn wegens breuk, barsten of fouten in het glazuur.[1] Die ontbrekende tegels zullen dan de reden zijn dat de rest van het lot niet verkoopbaar was en een toepassing vond in een muur van het atelier of het woonhuis Den Salm. Dan mag gedacht worden dat de tegels uit de muur gehaald zijn op het ogenblik dat de middeleeuwse panden Den Salm en Het Schaeckberdt ca 1775 werden afgebroken voor de bouw van het Hotel Werbrouck.
Hier bieden zich twee mogelijkheden aan. Ofwel werden de tegels van het tableau afgevoerd naar de tuin, mogelijk toegevoegd aan een hoopje andere tegels dat daar reeds lag. Ofwel vonden ze opnieuw een plaats als paneel in de *Galerie de tableaux* die Werbrouck in zijn nieuwbouw heeft ingericht. Met de storende lacunes! Deze galerie is vermeld in de akte van 1804, verleden voor notaris Van Puyenaer, waarbij de roerende en onroerende goederen verdeeld werden tussen vader Werbrouck en zijn kinderen na het overlijden van hun moeder Anna Francisca Le Grelle. Van deze galerie wordt in de akte geen inventaris opgegeven. Tijdens de gevangenschap van Werbrouck in Douai, kort voor zijn dood wordt er beslag gelegd op de inboedel van het huis van de ex-burgemeester op Kammenstraat 773 waarvan door de overheid op 6 november 1813 een gedetailleerde inventaris werd opgesteld. Dit document, waarin een tableau in 'ticheltjes' of 'steentjes' in de schilderijengalerie zou kunnen vermeld zijn, konden we tot op heden helaas niet terugvinden.
Het linker deel van het Hotel Werbrouck werd vanaf 1819 bewoond door de firma Van Geetruyen die op een bepaald moment tussen 1878 en 1880 de Kammenstraat verlaat en zich in Berchem vestigt. Zou Van Geetruyen de Kammenstraat verlaten net omdat het terrein en de bijgebouwen achter het huis onteigend werden voor de aanleg van de Nationalestraat en de resterende bedrijfsruimte daardoor te klein werd voor een verdere exploitatie van hun zaak?

1. Uiteraard stelt zich hier de vraag waarom de negen-en-een-halve tegels door het atelier niet opnieuw gemaakt konden worden in een volgende ovenbeurt zodat het hele, toch waardevolle, tableau verkocht kon worden of afgeleverd aan zijn opdrachtgever?

Zou Van Ryswyck op dat ogenblik het Saulustableau rechtstreeks van de Van Geetruyens betrokken hebben? In geen van beide geciteerde getuigenissen (Laurent & Génard) is er sprake van een koop.
Had Van Ryswyck connecties met Adèle of Florent Van Geetruyen? Zakelijk waarschijnlijk niet aangezien hun wederzijdse handelswaar - zilver/koper en laken/katoen - weinig gemeen had. Van Ryswyck was op politiek en cultureel vlak een figuur met aanzien in de stad en actief in heel wat verenigingen. De naam Van Geetruyen kunnen we enkel via de adresboeken en bevolkingsregisters verbinden met de handel in lijnwaad en katoen, hoewel de zaak gezien haar ca. 70 jaar bestaan toch als een gevestigde waarde in de stad mag beschouwd worden. Nemen we dan aan dat de transactie rechtstreeks tussen deze twee zakenmannen heeft plaatsgevonden, dan is de verleiding groot om te veronderstellen dat de tegels, of het tableau, al sinds hun productie (1547!) in de Kammenstraat bewaard zijn gebleven. Maar dan steeds met de lacunaire tegels!

Dan stelt zich terloops ook de vraag of het tableau bij Van Ryswyck in het huis op Moretuslei 45 was opgehangen met de gekende lacunes? De toegevoegde industriële tegels dateren van ca. 1890 en zijn waarschijnlijk op basis van tekenwerk door Van der Ouderaa gerealiseerd na de aankoop door Het Steen; idem dito wat de door Van der Ouderaa geschilderde tegel 64 betreft. En toch was Monsieur Read van British Museum onder de indruk van het tableau!

In een ander scenario pikken we in op het ogenblik dat de middeleeuwse gebouwen Den Salm en Het Schaeckberdt worden afgebroken voor de nieuwbouw van het Hotel Werbrouck, ca. 1775, en de tegels van het Saulustableau in de tuin gestapeld worden bij een reeds bestaand hoopje tegels. Daar zou het stapeltje dan gelegen hebben van ca. 1775 tot ca. 1878 wat overeenstemt met de opeenvolgende bewoning door Werbrouck en de Van Geetruyens.
Daarbij, zoals we Van Ryswyck als persoon en personaliteit met sociaal en maatschappelijk aanzien hebben leren kennen in de geraadpleegde literatuur - goed samengevat in het Nationaal Biografisch Woordenboek - valt het moeilijk aan te nemen dat hijzelf als ’schatjager’ deze ’tegelschat’ op het terrein van Den Salm gelokaliseerd zou hebben. Dit sluit echter niet uit dat zijn arbeiders in het atelier met de gevonden tegels het tableau hadden kunnen samenstellen.

De hypothese van afzonderlijke Saulustegels op een hoopje in de tuin wringt op meerdere vlakken. Ze is daarbij in tegenstrijd met de mededeling gedaan door Génard *découvert dans une maison de cette ville*, ontdekt of aangetroffen in een huis in deze stad.
Bij de lokalisatie van het Saulustableau moet er een tussenpersoon of tipgever betrokken zijn geweest. Enkel een vondst als paneel met kader kan als werkhypothese weerhouden worden.

Een andere moeilijkheid bestaat erin de periode te bepalen waarin van Ryswyck dit tableau verworven zou kunnen hebben.
Na het overlijden van Maria Antonia Bogaerts, echtgenote van Lambert Van Ryswyck, werd op 1 oktober 1869 een gedetailleerde boedelbeschrijving opgesteld in het huis en atelier op Kipdorp 23. Hierin wordt geen melding gemaakt van een tegeltableau, hoewel er heel wat schilderijen en kaders als muurdecoratie worden opgesomd. Het tegeltableau was op dat ogenblik waarschijnlijk nog niet verworven!
Als jaar *ante quem* mag 1885 worden vastgeprikt, het jaar dat Van Ryswyck de zilversmederij doorgaf aan zoon Lambertus Joannes en verhuisde naar Moretuslei 45 waarheen hij het tableau meenam. Op Moretuslei 45 had Monsieur Read van British Museum immers het tableau in majolica gezien.
Omdat de onteigening van achterhuizen en gronden en de hierop volgende afbraakwerken voor de aanleg van de Nationalestraat mogelijk vrije toegang verleende, vanuit de verdwenen Voddestraat, tot de achtertuinen van de huizen in de Kammenstraat, denken we het jaar 1877 als vondstjaar te kunnen aannemen.

Wat was de band van Lambert Van Ryswyck met Kammenstraat 34? Was hij over dit stapeltje tegels en het tegeltableau, vanwege zijn bekendheid als verzamelaar van waardevolle zaken, getipt door een van de vele bekenden in de onmiddellijke omgeving van Hotel Werbrouck? Een familielid? Werklieden uit zijn atelier? Een kennis uit zijn vele sociale of culturele verenigingen? Of een zakelijke relatie die daar in de buurt woonde?

In de vorige hoofdstukken werden heel wat gegevens verzameld over personen, straten, gebouwen en feiten die moeten toelaten enkele van deze pistes verder te onderzoeken.

10.1. De Winter Giulius en Cornelus?

Mogelijk werd Van Ryswyck getipt door een klant of een leverancier van zijn zilver- en kopersmederij. Een buurman van Van Geetruyen zou deze rol kunnen gespeeld hebben.

Op 30 maart 1869 doet G. De Winter een aanvraag om

> *te mogen plaetsen een ijzeren smilthoven van 50 centimeters dik en 90 centimeters hoogte - van binnen wordt hij met steen gemetst zoo blijft het vuer nog 35 centimeter rond dienende voor in eenen kroes koper te smilten van ongeveer 10 à 15 kilos.*
> *Deze inrichting moet geschieden in het huis van Mijnheer Van Loy Kammenstraat n° 54 en langst de Kammenstraat wordt de uitoefening gedaan door G. De Winter, Antwerpen, van een magazijn van lampen hangen en lusters van koper voor olie en gaz te branden en langst het Kopstraatje achter op den koer wordt een hoven geplaatst en eene ijzere veldsmis in het magazijn.*(1)

Op 7 juni wordt de milieuvergunning toegekend voor het inrichten van een *fonderie de cuivre* in de Kammenstraat 54. De inrichting geschiedt in het huis dat eigendom is van Mr. Van Loy. Langs de Kammenstraat wordt een magazijn ingericht met lampen, kandelaren en lusters om olie of gas in te branden; langs het Kopstraatje wordt achter op de koer een oven geplaatst en in het magazijn een ijzeren veldsmis.

Bij de milieuaanvraag wordt een schets van de oven gevoegd met de toelichting *Mijn heeren zoo wort het geplaseerd* (afb. 10.1). Ook een uitsnede van een grondplan is toegevoegd waarop het huis van Meneer Van Loy in het roze is ingekleurd met de ingesloten koer, gelegen aan de Kammenstraat en langsheen de Koppegang straat (afb. 10.2). De huisnummering is die van na 1856, omgezet volgens de Tableau de Concordance. De twee panden ernaast tonen nog de situatie van Den Salm en het Schaeckberdt, met de indeling zoals die was voor ze werden afgebroken door Werbrouck.

In de periode 1866-1880 is De Winter Giul^s gekend als koperslager. Hij is op 6 juli 1869 ingeschreven op Kammenstraat 54; geboren te Antwerpen in 1826 en overleden op 18 mei 1872. Hij woont er met zijn vrouw Kant Jos^a en 10 kinderen. De oudste, Cornel^s Edm^s, (°1850) is eveneens opgegeven als koperslager.(2)

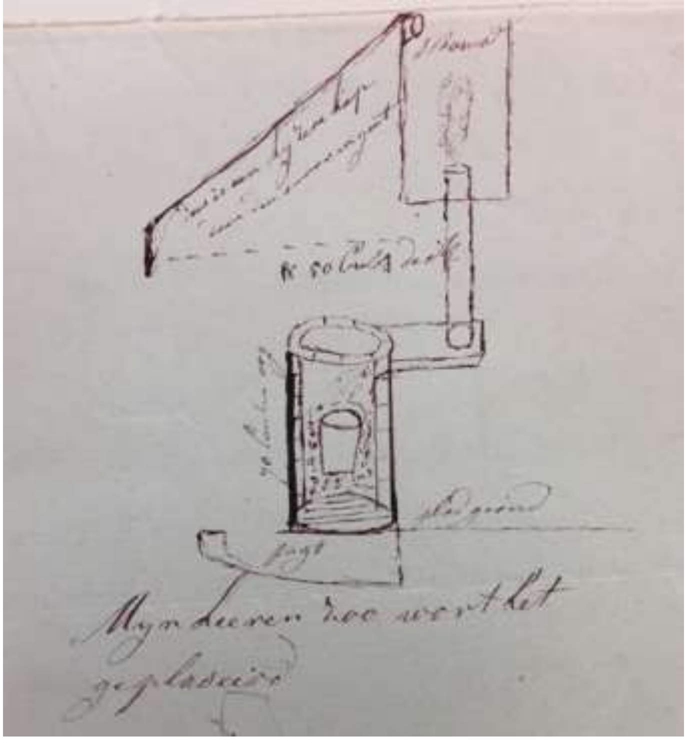

Afb. 10.1. Uitsnede uit de schets van de oven, bijgevoegd aan de brief van G. De Winter (SAA, 25#250)

Afb. 10.2. Uitsnede uit het grondplan, bijgevoegd aan de brief van G. De Winter (SAA, 25#250)

1. SAA, 25#250.
2. SAA, MA-BZA-B#200, Bev.Reg. 1866-1880, Kammenstraat 48-94, pag. 6 van 32.

In de adresboeken van Ratinckx is voor de jaren 1877, 1878 en 1882 in de rue des peignes 54/1, een firma “Dewinter (G) & fils” vermeld met als handelsactiviteit *magasin de lustres, candélabres, etc. et fondeurs en cuivre.*[1]
In het bevolkingsregister van de periode 1880-1890 staat de firma Dewinter (G) niet meer vermeld op Kammenstraat ~~54/1~~ 36.[2] In 1885 treffen we *Dewinter (G) & fils, magasin de lustres, candélabres, etc. et fondeurs en cuivre* wel aan op de chaussée de Malines 101, wijk 6.[3] De vermelding van de initiaal G tussen haakjes benadrukt dat de zaak door Giulius was opgericht.

In de Kammenstraat 54, gelegen naast het terrein van Den Salm, woonde en werkte dus van 1869 tot zeker 1882 koperslager Dewinter Giulius en nadien zijn oudste zoon Cornelus Edmondis. Giulius overlijdt in 1872. Zijn zoon Cornelus, toen 22 jaar oud, zal de koperslagerij verderzetten tot 1882, wanneer de zaak wordt overgebracht naar de Mechelsesteenweg 101.
Van Ryswyck (°1822) en De Winter (°1826) waren leeftijdgenoten. Van Ryswyck kan als koperdrijver klant geweest zijn bij kopergieter De Winter, zowel bij vader Giulius (1869-1872) als bij zoon Cornelus (1872-1882). Een smeltkroes met een capaciteit van 10 à 15 kilo koper is een interessante bevoorradingsbron voor Van Ryswyck, zo dicht in de buurt. Anderzijds is het mogelijk dat De Winter ook klant was bij Van Ryswyck door afname van lampen en lusters van koper voor zijn winkel langs de Kammenstraat, zoals hij in de milieuaanvraag schrijft.

Werd Van Ryswyck in de periode 1877-1882 door Cornelus getipt over de vondst van majolicategels op het terrein van zijn buurman Kammenstraat 34 wetende dat zijn klant -leverancier ook een kunstverzamelaar is? Tijdens de afbraakwerken voor de aanleg van de Nationalestraat moeten alle achtertuinen van de Kammenstraat een tijdlang open en toegankelijk geweest zijn voor de buren. Hoewel dit een aanvaardbaar scenario lijkt, moet buurman Vangeetruyen toch betrokken geweest zijn bij een eventuele transactie!

10.2. Bogaerts Antonius Josephus Albertus?

De familie van Lambert Van Ryswyck hebben we nogal verregaand uitgepluisd om na te gaan of niet een of ander familielid in de buurt van de Kammenstraat 34 verbleef. Een genaamde Bogaerts J. vraagt op 2 mei 1882 de toelating om aan zijn huis Kammenstraat 54/1 een *enseigne* te plaatsen met de tekst *Maison François, nouveautés, cent mille coupons au choix, pantalons dernier modèle à 3.60, seule entrée de la maison de l’autre côté de cette plaque.*[4]
Nog op 3 mei 1883 vraagt dezelfde Bogaerts Jos. toelating om aan zijn huis Kammenstraat 54/1 *Maison François* een (zonne)tent te plaatsen: *une tente à l’extérieur de mon magasin.*[5] Voor 1885 vermeldt Ratinckx een Bogaerts Jos., *Vêtements confectionnés pour hommes, rue de peignes 54.*[6]

In de bevolkingsregisters van de periode 1880-1890 wordt een Bogaerts Antonius Josephus Albertus vermeld, kleermaker, geboren 1849 in Parijs en woonachtig in de Kammenstraat ~~54/1~~ 36. Dit is logischerwijze dezelfde Bogaerts als de handelaar van Maison François. Hij is gehuwd met Borremans Celina Maria Francisca, geboren 1859 te Hal, Brabant, die huisvrouw is. Beide zijn in de gemeente ingeschreven in het jaar 1880. Twee dochters worden in de Kammenstraat geboren, respectievelijk 1884 en 1885. Bogaerts heeft zijn kleermakerszaak blijkbaar ingericht in het winkelpand waar Cornelus De Winter ca. 1882 zijn winkel verlaten had. Zij verlaten Kammenstraat ~~54/1~~ 36 op 29 december 1886 richting Borgerhout[7]; hij is dan 37 jaar.[8]

Het hoekhuis met het Kopstraatje, buurman van Vangeetruyen, is na het vertrek van De Winter dus zeker bewoond geweest van 1882 tot 1886.

We hebben echter geen familiale band kunnen vinden tussen deze Bogaerts Antonius Josephus Albertus kleermaker en Maria Antonia Bogaerts, echtgenote van Lambert Van Ryswyck die Van Ryswyck over een aanwezigheid van tegels bij de buurman getipt zou kunnen hebben.

1. Ratinckx 1877, 91; Ratinckx 1878, 91, 386; Ratinckx 1882, 89, 404.
2. SAA, MA-BZA-B#328, Bev.Reg. 1880-1890, Kammenstraat 30-90, pag. 7 van 31.
3. Ratinckx, 1885, 116, 534.
4. SAA, 1882#588, Bouwvergunning reclamebord. De vermelding ‘ingang aan de andere zijde van dit bord’ kan begrepen worden in het licht van de concurrentie tussen de stoffenwinkel van Bogaerts op nr. 36, en de Van Geetruyens op nr. 34.
5. SAA, 1883#0653, Bouwvergunning voor tent.
6. Ratinckx 1885, 28.
7. Ratinckx 1888, 248 vermeldt Bogaerts Jos., Tailleur, rue Leopold 33 (Borgerhout), alsook in de rubriek Tailleurs: Bogaerts J., rue Leopold 33 (Borgerhout), 575.
8. SAA, MA-BZA-B#328, Bev.Reg. 1880-1890, Kammenstraat 2 - Kloosterstraat 171.

10.3. Smidgasten?

Tijdens het onderzoek van de bewoning in de vier straten van het huizenblok waartoe Den Salm behoorde, is het opgevallen hoeveel mannen in het Kopstraatje en de Voddenstraat werkzaam waren in de smederijbranche.

In het bevolkingsregister van het Kopstraatje tellen we voor de periodes[(1)]:
1846-1856: 1 x smid en 4 x smidgast;
1856-1866: 2 x smid en 5 x smidgast;
1866-1880, alleen al aan de onpare straatzijde: 5 x smidgast en 1 x kopergietersgast
In het bevolkingsregister van de Voddenstraat tellen we voor de periodes[(2)]:
1846-1856: 2 x smid, 8 x smidgast, 1 x kopergietersgast en 1 x koperslagersgast;
1856-1866: 5 x smid, 25 x smidgast, 1 x koperslager, 1 x koperslagersgast en 1 x verguldergast.
1866-1880, alleen al aan de onpare straatzijde: 1 x smid, 15 x smidgast/smedersgast, 1 x meestersmid, 3 x smidbaas en 1 x smederswinkel.
Ook in de Kammenstraat, op andere plaatsen dan het hier bestudeerde deel, waren heel wat bewoners actief in deze nijverheid.

Tijdens sommige periodes van hun activiteit hadden de Van Ryswycks in de werkplaats op Kipdorp 23 tot 20 werklieden in dienst.[(3)] Was een of meerdere van deze smidgasten werkzaam bij Van Ryswyck, op Kammenstraat 8 (in de periode 1853 tot 1860) of op Kipdorp 23 (in de periode 1860 tot 1885)? Is het mogelijk dat een van deze werkmannen, die in hun eigen omgeving de werken voor de Nationalestraat gadesloegen en waarvan velen hun eigen huis onteigend en afgebroken zagen, Van Ryswyck heeft getipt over het stapeltje tegels?

1. 1846-1856: SAA, MA-BZA-B#108, W4 795-1077 (938-944); 1856-1866: SAA, MA-BZA-B#147, W4 Kloosterstraat 101 tot Mechelseplein; 1866-1880: SAA, MA-BZA-B#202, W4: Kopstraatje, onpare nummers 1 tot 19.
2. 1846-1856: SAA, MA-BZA-B#108, W4 795 -1077 (920/1 tot 937/33); 1856-1866: SAA, MA-BZA-B#152, W 4 Vleminckveld 2 - Zwaardstraat (Vliersteeg 88 t/m Voddenstraat 8, Voddenstraat 10 t/m Vrijdagmarkt 5) aantallen bij benadering; 1866-1880: MA-BZA-B#208, wijk 4, Vliersteeg 2 - Zwaardstraat (bevat Voddenstraat 1 tot 45).
3. Van Uytfangh 2005, 19-20; de bron voor deze informatie is niet opgegeven. Jammer dat er geen bedrijfsarchief van de zilversmederij Van Ryswyck-Bogaerts met naamlijsten van werklieden behouden is. We hadden die lijsten kunnen toetsen aan de vele namen die geregistreerd zijn in de bevolkingsregisters uit die periode.
4. Ernalsteen 1933.
5. Gedenkboek 1932.
6. Ernalsteen 1933, 3.
7. Claes 1886.

10.4. Frans Claes?

De overtuiging waarmee Frans Claes aan Marcel Laurent bevestigde dat de tegels op het terrein van atelier Den Salm waren gevonden, doet de vraag rijzen of Claes zelf niet betrokken was bij de vondst van de tegels *in a heap in the garden*? Daar kunnen alvast enkele feiten en vermoedens voor samen gebracht worden.

Frans Claes, de verzamelaar
Uit het In Memoriam voor Frans Claes weten we dat hij van jongs af aan een grote verzamelaar was, eerst voornamelijk van gildevoorwerpen, later samen met broer Vincent van allerlei soorten oudheidkundige en prehistorische voorwerpen. Op 20-jarige leeftijd hadden ze al over de 2000 voorwerpen verzameld, verspreid over vijf kamers in het ouderlijk huis. In 1902 kocht Frans met zijn vrouw grond in de Sint-Vincentiusstraat waar zij hun Museum “de Gulden Spoor” bouwden en waar hun uitgebreide verzameling onderdak vond, maar dat ook een ontmoetingsplaats werd voor tal van culturele bijeenkomsten.[(4)] Het “Gedenkboek Frans Claes” dat in 1932 werd samengesteld door Antwerpen’s Ouheidkundigen Kring, waarvan hij stichter was en voorzitter bleef tot aan zijn dood, beschrijft voor elke kamer in het museum de vele verzamelingen die er tentoongesteld waren.[(5)]

Frans Claes, de schatzoeker
Van wie wist Frans Claes dat er tegels op een hoopje lagen in de tuin van Den Salm, tenzij van zichzelf? Heeft Frans Claes tijdens zijn exploratietochten in en rond de afbraakwerken in de achtertuinen van de Kammenstraat, niet zelf het hoopje tegels ontdekt? We kennen Frans Claes van de foto in het Gedenkboek, één jaar voor zijn overlijden, als een goed geklede en verzorgde conservator van Museum Vleeshuis. Maar in zijn jeugdjaren, 25 jaar oud in 1884-86, stond hij *zonder vrees voor kleverige modder of vuil slijk bij de baggerwerken aan de Schelde, zodat het werkvolk hem weldra goed kende*, staat geschreven in zijn In Memoriam.[(6)] Bij de baggerwerken tijdens het rechttrekken van de Scheldekaaien kwam een overvloed aan voorwerpen, uit alle tijden, boven water.[(7)] Dan mag terecht de vraag gesteld worden of enkele jaren eerder, 1877-1880, niet eenzelfde scenario mogelijk is waar Frans Claes als 17-20-jarige de afbraakwerken in de Voddenstraat nauwkeurig opvolgde (nota 1, pagina 75)?

Nemen we deze mogelijkheid als tweede werkhypothese aan, dan is Frans Claes zelf op het spoor gekomen van de tegels en het Saulustableau en heeft hij deze rechtstreeks van de rechtmatige eigenaar van het gebouw en terrein, Adèle of Florent Van Geetruyen, gekocht, ofwel als tussenpersoon opgetreden voor een meer gefortuneerde koper die zilversmid Lambert Van Ryswyck zou kunnen zijn.
Deze laatste optie lijkt aanneembaarder!

Frans Claes verkoopt tegels aan Van Ryswyck

Voortgaand op de werkhypothese dat Frans Claes in de jaren 1877-1880 als 17-20-jarige de tegels in de tuin van Den Salm en het Saulustableau zelf heeft ontdekt, is niet uit te sluiten dat hij het tableau en een deel van de tegels verkocht heeft aan de toen 55-57-jarige Lambert Van Ryswyck, ofwel Van Ryswyck hierover getipt heeft. Dat hij toen een deel van de trofee voor zich heeft gehouden of rechtstreeks heeft aangekocht weten we uit de mededeling van Laurent die deze vermeldt als *the Claes collection*, maar ook van de lijst tegels die in 1933 als onderdeel van zijn uitgebreide collecties geveild worden, waarvan er vier worden afgebeeld door Laurent (afb. 5.2) en acht in de veilingcatalogus (afb. 10.3).

Hoe kenden Frans Claes en Lambert Van Ryswyck elkaar? Het woonhuis en de zilversmederij van Lambert Van Ryswyck bevond zich op Kipdorp 23; de firma *Agences & Commission Frères Claes*, opgericht op 1 februari 1885, was gevestigd in de Lange Nieuwstraat[1]. Deze twee straten lopen evenwijdig aan elkaar en zijn onderling verbonden door meerdere dwarsstraten.
Uiteraard zijn er ook hun beider contacten met en in museum Het Steen. Van Ryswyck had in 1864 en 1865, dit was kort na de opening van het museum, waardevolle stukken gedoneerd (cf. supra); in 1883 wordt hij vermeld als *membre de la société pour la création du Musée d'Antiquités d'Anvers*.[2] Hij was dus steunend lid van het museum.
Frans Claes van zijn kant was, gezien zijn verzamelkoorts van oudheidkundige voorwerpen, zeker geboeid door het reilen en zeilen van het museum; in zijn In Memoriam staat vermeld dat hij al in 1887 samenwerkte met baron de Vinck de Winnezeele, voorzitter van de Commissie van het Museum van Oudheden.[3]
Het vermoeden dat een deel van de gevonden tegels en het Saulustableau door Frans Claes aan Van Ryswyck verkocht werden of hem als koop aanbevolen, vormt een derde werkhypothese.

Afb. 10.3. Afbeelding van een set tegels opgenomen in de Veiling van de collectie Frans Claes in 1933; de 'Leeuwenkoptegel' met datum 1544 is opgenomen als lotnummer 1330

1. Gedenkboek 1932, 9.
2. Génard 1885, 25.
3. Ernalsteen 1933, 4.

Frans Claes verkoopt tegels aan museum Het Steen

In het stadsarchief bevindt zich een document dat de betrokkenheid van Frans Claes bij het tot stand komen van de collectie majolicategels in museum Het Steen illustreert. Op 6 februari 1899 - Lambert Van Ryswyck is dan al ruim viereneenhalf jaar overleden – doen Frans en Vincent Claes aan museum Het Steen een officieel voorstel tot aankoop van een partij van 68 tegels, waarin we nog wat meer bijzonderheden over Van Ryswyck vernemen:

> *Nous avons l'honneur de vous présenter en vente une collection de dalles de fabrication Anversoise datant de 1544 & provenant d'une maison de notre voisinage (toutes polychromées). Une dalle était datée 1544, mais celle-ci n'est pas à vendre. Comme toutes les dalles c.à.d. 68 pièces sont étalées au Musée du Steen vous pouvez en juger de visu. Le prix de cette collection est de Fr. 150. Nous avons encore de cette même époque et de la même provenance une trentaine de dalles vernissées rouges et vertes, dont nous ajoutons deux spécimens de chacune, le prix pour cette partie est de fr. 8.-.*[4]

Daags nadien al, 7 februari 1899, wordt door de Bestuurlijke Commissie van Museum van Oudheden Het Steen in zitting beslist tot aankoop van de 68 majolicategels:

> *La commission décide d'acheter chez M Frans Claes 68 carreaux céramiques de fabrication anversoise formant les restes d'un panneau polychromé qui existait dans la maison de M Van Ryswyck rue Kipdorp plus une trentaine de carreaux unicolores pour fr 150.*[5]

Hierbij dient opgemerkt dat de hele partij van 68 tegels door de gebroeders Claes 1544 wordt gedateerd omwille van één tegel in hun bezit die die datum draagt; de bedoelde tegel met leeuwenkop op een basement met datum 1544 maakt voor alle duidelijkheid geen deel uit van het verkochte lot. Hij blijft in het bezit van de gebroeders Claes; we zullen die in december 1933 zien verschijnen in de veilingcatalogus van de collectie Frans Claes na diens overlijden (afb. 10.4).[6]

Afb. 10.4. De 'Leewenkoptegel' gedateerd 1544 die de gebroeders Claes aangrijpen om het hele lot van 68 tegels te dateren (coll. Mas/museum Vleeshuis, inv. AV.7649)

4. SAA, 1020#109, 6 février 1899.
5. SAA, 1020#109, 7 février 1899. Op diezelfde dag aldus ingeschreven in Inkomboek VHA_1_INK_2 1894-1918 Steen, pagina 8 van 86.
6. Veiling Musée Frans Claes 1933, lot 1330.

Uit het document van 7 februari vernemen we dat de 68 tegels uit het huis van Van Ryswyck afkomstig zijn, hetgeen de locatie *une maison de notre voisinage* in de offertebrief van de gebroeders Claes verklaart. Het is het lot tegels dat door Van Ryswyck gekocht is van Frans Claes of rechtstreeks van Van Geetruyen.

De tegels zijn in 1899 opnieuw eigendom van Frans en Vincent Claes aangezien de broers deze te koop aanbieden aan het museum. De terugkoop zal mogelijk plaats gevonden hebben in 1890 op het ogenblik dat Van Ryswyck opnieuw verhuisde van Moretuslei 45 naar Kipdorp 23 en daar geen plaats had voor het Saulustableau, en dus ook niet voor de 68 tegels uit Den Salm; mogelijk geldt dit ook voor de 30 rood-en-groen geglazuurde *dalles*. Zo is ook verklaard waarom er geen tegels voorkomen in de veilingcatalogus van de inboedel van Van Ryswyck kort na zijn dood.

Frans Claes bezat nog meer tegels afkomstig uit de collectie van Van Ryswyck. Amper enkele maanden later, 6 juni 1899, lezen we in het verslag van de zitting van de Bestuurlijk commissie van het museum

> *M. Claes bezit muurtegels van het huis Van Ryswyck. Ze trachten aan te kopen,*

getekend M. Donnet.[1]

Dit is twee jaar na het overlijden van zoon Lambertus Joannes (†2 juli 1897), wanneer de zilversmederij verder werd uitgebaat door de meestergasten aangezien kleinzoon Lambertus Henricus (°1886) nog te jong was. Ook deze tegels verschijnen niet in de veilingcatalogus en zijn dus, net als de 68 stuks, waarschijnlijk in 1890 door de gebroeders Claes opnieuw ingekocht. Of deze muurtegels daadwerkelijk werden aangekocht, is niet te achterhalen. In de Inkomboeken van Het Steen is geen melding van aankoop gevonden.

68 tegels tentoongesteld in museum Het Steen

De 68 te koop aangeboden tegels bevonden zich in 1899 al tentoongesteld in museum Het Steen. We vermoeden dat ze eerder al in bruikleen waren afgestaan door de gebroeders Claes. In 1905 was er in het museum al een zaal ingericht die *Salle des majoliques* genoemd werd.[2] In de zitting van 7 september 1904 was Frans Claes benoemd tot lid der Commissie, met 8 stemmen tegen 3.[3] Het valt niet te betwijfelen dat de majolicazaal er kort nadien gekomen is op zijn initiatief voor het onderbrengen van de collectie aangekochte tegels en het Saulustableau. Na het ontslag van Fernand Donnet in 1906 werd Claes door de Bestuurlijke Commissie voorgesteld als secretaris.

1. SAA, 1020#109, 6 juni 1899.
2. SAA, 1020#109, 31 oktober 1905.
3. SAA, 1020#109, 7 september 1904.

Een tegelpaneel

De toevallige ontdekking in 2016 van een cliché in de fototheek van het KIK waarop een paneel met twee vakken van respectievelijk 20 en 15 tegels zijn afgebeeld, tot dan toe onbekend voor Museum Vleeshuis, stelde ons aanvankelijk voor een raadsel. Niemand had deze foto eerder gezien (afb. 10.5). De oorsprong van de in handschrift toegevoegde datum '1922' op de bijhorende fiche (afb. 10.6) kon niet achterhaald worden, evenmin de betekenis van de toegevoegde dubbele letter 'l'.[1] Dit mysterie was opgelost toen de gelijkenis met de foto van een assemblage van 15 tegels, afgebeeld in het artikel van Marcel Laurent, duidelijk werd, weliswaar met een afgesneden kaderrand en als fotoverantwoording *Vleeschhuis, Antwerp* (zie afb. 5.1).[2]
De rode cijfers in de tabel (Tab. 10.7) zijn vermoedelijk de inventarisnummers die aan de tegels werden toegekend door museum Het Steen op het ogenblik van hun verwerving in 1899 en die ook vermeld zijn op de KIK-fiche. De laatste catalogus van museum Het Steen bevat slechts 188 inventarisnummers.[3] Dezelfde nummering komt nog voor in de catalogus van 1954 van museum Vleeshuis.[4]
In het zwart staan de huidige inventarisnummers.

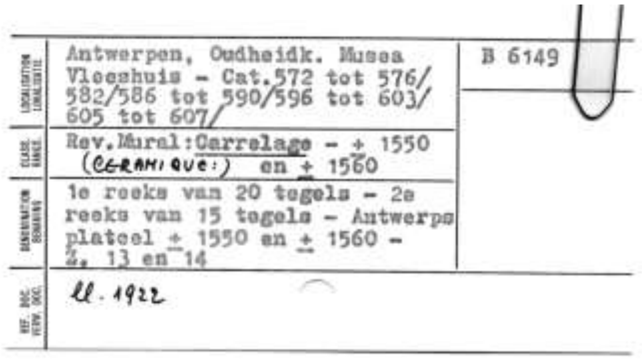
Antwerpen, Oudheidk. Musea Vleeshuis - Cat.572 tot 576/ 582/586 tot 590/596 tot 603/ 605 tot 607/
B 6149
Rev.Mural:Carrelage - ± 1550 (CERAMIQUE:) en ± 1560
1e reeks van 20 tegels - 2e reeks van 15 tegels - Antwerps plateel ± 1550 en ± 1560 - Z. 13 en 14
ll. 1922

Afb. 10.6. Fiche bij het tegelpaneel gefotografeerd in 1922 (KIK-IRPA)

Afb. 10.5. Tegelpaneel gefotografeerd in 1922
(Cliché KIK, B006149)

AV.7658.2-2 589	AV.7659 590	AV.7658.1-2 589	AV.7657.1-2 588	AV.7657.2-2 588
AV.7674 605	AV.7671 602	AV.7665.2-2 596	AV.7666 597	AV.7668 599
AV.7670.2-2 601	AV.1937.013.4-9 606	AV.7669 600	AV.7667.1-2 598	AV.7667.2-2 598
AV.7665.1-2 596	AV.7656 587	AV.7654.1-2 582	AV.7655 586	AV.7670.1-2 601
AV.7644 572	AV.7645.1-3 573	AV.7644 572	AV.7675 607	AV.1937.013.5-9 606
AV.7644 572	AV.7645.2-3 573	AV.7644 572	AV.7644 575	AV.7672 603
AV.7644 572	AV.7648 576	AV.7645.3-3 573	AV.7646 574	AV.7644 572

Tab. 10.7. Inventarisnummers uit de museumcataloog van 1954 (rood) en de overeenkomstige huidige inventarisnummers (zwart) van de tegels op het paneel van afb. 10.5.[5]

1. Met dank aan mevrouw Majois Joëlle, KIK-IRPA, email 16 augustus 2016.
2. Laurent 1922, 296, afb. K.
3. Génard 1894, SERIE N, CÉRAMIQUE.
4. Catalogus IV (1954).
5. Overgenomen uit Caignie 2016, 55-56.

Met deze bijkomende informatie kan nu een idee gevormd worden van het aantal *tiles in the heap*: 68 stuks verkocht aan museum Het Steen afkomstig uit de collectie van Lambert Van Ryswyck, plus 35 stuks in het paneel, plus 19 stuks die Claes heeft behouden in zijn eigen collectie[1]. Dit maakt in totaal van 112 tegels [nota 2], een benaderende raming!

Het paneel met 35 tegels kan door Frans Claes geassembleerd zijn of in het atelier van Van Ryswyck. Behalve de foto uit 1922 is er geen enkel ander spoor van dit paneel, niet in de inkomstenboeken van het Steen of het Vleeshuis, niet in de veilingcatalogus van de collectie van Frans Claes, ook niet in die van Van Ryswyck. Het paneel is zeker in die toestand bewaard gebleven, getuige de foto uit 1922. Het moet nadien ontmanteld zijn en als losse tegels opgenomen zijn in de collectie van museum Vleeshuis, dit ten laatste in 1954, datum waarop de tegels als individuele nummers voorkomen in de museumcatalogus.

We stellen vast dat omstreeks het jaar 1922 er heel wat aandacht besteed is aan de Antwerpse majolicategel. Frans Claes en Marcel Laurent hebben toen een gesprek gehad over het onderwerp, of hierover schriftelijk gecommuniceerd; een archivalisch bewijs hiervoor ontbreekt echter. Verder is er in dat jaar de waardevolle mededeling in het artikel van Marcel Laurent en er wordt een foto gemaakt van een paneel met 35 tegels en van het Saulustableau (cf. supra).

Nota 1 (bij pagina 71) : Bij het overlijden van de vader van Frans Claes op 3 maart 1888 komen we meer te weten over de familie Claes. Petrus Frans Henricus Claes had een *magasin de papiers, fornitures de bureau et atelier de reliure,* aanvankelijk gevestigd op Twaalfmaandenstraat 35, later op Lange Nieuwstraat 35.[2] In huwelijk met Isabella Josepha Michele Segers kregen ze zes kinderen: Louis, Louiza, Charles, Carol, Frans Maria Aloys - conservator van de Oudheidkundige Musea van Antwerpen en inrichter van zijn museum De Gulden Spoor, Vincent - antiquair en verzamelaar van oud porselein. Uit het *plakaat aangaande de verkoop der nagelaten huizen* (notaris van den Zanden) vernemen we dat de familie in 1888 vier huizen in eigendom had: Twaalfmaandenstraat 15, Lange Nieuwstraat 35, Stijfselrui 12 en **Kammenstraat 70.**[3] Dit laatste bevindt zich amper een zevetal huizen verder dan Kammenstraat 52.

Nota 2: Dergelijk aantal tegels bergen we vandaag op in vijf kistjes van ca. 30 cm lengte en binnenmaat 15 op 15 cm waarin telkens een 25-tal tegels rechtop geschikt kunnen worden. Op een hoopje gestapeld in een verlaten hoek van de tuin, zoals men zo vaak resthoopjes bakstenen of dakpannen gestapeld ziet, vormt dit geen opvallende of bijzondere hindernis. Ze kunnen er jaren liggen zonder iemand ernaar omziet.

Voor een majolica-atelier is het niet onlogisch dat er op het terrein van Den Salm majolicategels worden aangetroffen. Maar waarom enkel gave tegels? En geen gebroken of gebarsten exemplaren, geen halfproducten zoals biscuittegels of hulpstukken zoals proenen of kleirolletjes, geen misbaksels of ovenafval allerhande! Enkel een stapeltje gave tegels!
Of was het afval al afgevoerd naar de Sint-Augustinuskerk enkele tientallen meter verderop waar, zoals wordt vermoed, het ca. 1617 gebruikt werd in een ophogingslaag voor de kerkvloer [4].

Toch blijft de vraag hoe dat dit stapeltje tegels ongeschonden de bouw- en bewoningsgeschiedenis van deze locatie overleefd heeft? De nieuwbouw van het hotel Werbrouck met zijn drukke handelsactiviteit, en dito bewoning door de Van Geetruyens!

1. Veiling Musée Frans Claes 1933, weerhouden loten: 1328 (4), 1330 (3 + 4 fragmenten), 1336 (1), 1337 (1), 1339 (1), 1340(4), 1343 (1).
2. Enkele huizen verder, Lange Nieuwstraat 46, hadden Frans en Vincent Claes hun zaak *préparation et commerce d'objets d'histoire naturelle*. Bron: Ratinckx 1885.
3. Thys 1969.
4. Caignie 2008.

Conclusie

Het onderzoek brengt heel wat interessante feiten aan het licht, maar de rode draad ertussen is nergens gedocumenteerd. Zodoende staat het vol met termen als ‘misschien’, ‘mogelijk’ en ‘waarschijnlijk’.

Om deze poging tot reconstructie van “hoe het Saulustableau in het bezit van zilversmid Lambert Van Ryswyck is gekomen” in een min of meer aanvaardbaar scenario te verwoorden, zijn er vier werkhypotheses geformuleerd.
De tegels uit de tuin enerzijds en het Saulustableau anderzijds zijn nauw met elkaar verbonden, alleen al door hun aanwezigheid op het terrein van het voormalig majolica-atelier Den Salm, en worden in de zoektocht naar antwoorden daarom ook samen behandeld.

Een eerste hypothese stelt dat het Saulustableau in tableauvorm is aangetroffen in het huis Kammenstraat 34, eigendom van Adèle of Florent Van Geetruyen. Een aantal tegels uit de voorstelling waren in 1547 met schade uit de oven gekomen, waardoor het in de woning of het atelier Den Salm werd behouden en opgehangen. Ook zo, wanneer Werbrouck de middeleeuwse gebouwen laat afbreken voor de nieuwbouw van zijn Hotel Werbrouck, waar het in zijn *Galerie de tableaux* werd opgehangen en nadien op dezelfde wijze bewaard door de volgende eigenaars, de Van Geetruyens, om uiteindelijk aangekocht te worden door Lambert Van Ryswyck, met Frans Claes als tipgever of tussenpersoon.

De tweede hypothese veronderstelt dat schatzoeker Frans Claes op het spoor is gekomen van het stapeltje tegels in de tuin en kennis heeft gekregen van het tegeltableau in het huis van de Van Geetruyens.

Hierbij sluit onmiddellijk de derde hypothese aan met name dat Lambert Van Ryswyck het tableau en de tegels gekocht heeft van Van Geetruyen op aanwijzen van Frans Claes. Een beperkt aantal tegels van het stapeltje in de tuin komt ook in het bezit van Frans Claes.

Als laatste hypothese stellen we dat Frans Claes de 68 tegels van Antwerpse makelij, samen met de 30 geel-en-groen geglazuurde tegels en nog een reeks muurtegels, van Van Ryswyck terug inkoopt op het ogenblik dat die, door plaatsgebrek, in 1890 ook het Saulustableau verkoopt aan museum het Steen. Of het paneel met 35 tegels in deze transactie begrepen is, is niet duidelijk. Heeft dit dezelfde weg gevolgd als de reeks van 68 tegels? Of maken de 35 stuks van het paneel er deel van uit? Feit is dat alle tegels van dit paneel vermeldt zijn in de museumcatalogus van 1954 en integraal deel uitmaken van de huidige collectie.
Het enige feit dat vaststaat is dat Frans Claes in 1899 al de 68 tegels te koop aanbiedt aan museum Het Steen.

Met de informatie die voorhanden is in het stadsarchief, met name de berichten door Génard en over Frans Claes, en de weergave van de communicatie tussen Marcel Laurent en Frans Claes, durven we stellen dat met bovenstaande constructie van op elkaar aansluitende hypotheses een aanvaardbaar scenario wordt neergezet. Niettemin zijn nog andere scenario’s mogelijk.

Belangrijke bronnen ontbreken om een meer sluitend verhaal te brengen. Daartoe behoren:

- een archief van Frans Claes met opgave van zijn aankopen en verkopen, nota’s, lijsten of briefwisseling hierover,
- het bedrijfsarchief van zilversmederij Van Ryswyck-Bogaerts, gelegen op Kipdorp 23,
- de inventaris van de inboedel van het huis Kammenstraat 34 die werd opgesteld op 6 november 1813.

Dit onderzoek heeft geen eenduidig antwoord geleverd op de vraag hoe Lambert Van Ryswyck in het bezit is gekomen van het Saulustableau. Echter, heel wat informatie is bijeengebracht die het toekomstige onderzoekers moet mogelijk maken verder te zoeken naar de geschiedenis van het majolica-atelier Den Salm en het Saulustableau, zeker wanneer nieuwe verhelderende documenten het daglicht zouden zien.

Dit onderzoek heeft geen eenduidig antwoord geleverd op de vraag hoe Lambert Van Ryswyck in het bezit is gekomen van het Saulustableau. Echter, heel wat informatie is bijeengebracht die het toekomstige onderzoekers moet mogelijk maken verder onderzoek te doen naar de geschiedenis van het majolica-atelier Den Salm en het Saulustableau, zeker wanneer nieuwe verhelderende documenten het daglicht zouden zien.

Bibliografie

Blockhuys 2005
Blockhuys Sophi, *De rol van Frans Claes voor het volks- en oudheidkundig onderzoek in Antwerpen*, Universiteit Antwerpen, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Departement Geschiedenis, Antwerpen, 2005.

Bulletijn 1863-1886
Bulletijn van het Comiteit van Briefwisselende leden der Koninklijke Commissie van Monumenten en van het Bestuur van het Museum van Oudheden te Antwerpen, jaren 1863-1886, Tome II.

Bulletijn 1887-1890
Bulletijn van het Comiteit van Briefwisselende leden der Koninklijke Commissie van Monumenten en van het Bestuur van het Museum van Oudheden te Antwerpen, jaren 1887-1890, Tome III.

Caignie 1995
Caignie Frans, Guido Di Savino alias Guido Andries, in: *Tegel*, 23/1995, Stichting van vrienden van het Nederlands Tegelmuseum, 2-10.

Caignie 2008
Caignie Frans, *Majolicategels uit de Sint-Augustinuskerk*, Rapporten van het Stedelijk Informatiecentrum Archeologie en Monumentenzorg, Antwerpen, vol. 3

Caignie 2009
CAIGNIE Frans, *De maiolica tegelvloer in de kapel van kasteel Rameyenhof te Gestel. Materiaaltechnische en historische studie*. Studierapport, Schilde, 2009. http://www.tegels-uit-antwerpen.be (2009) Rameyenhof

Caignie 2015
Caignie Frans, *Majolicategels in de MAS|collectie Vleeshuis, Deel I: tableaurandtegels*, Studierapport, www.tegels-uit-antwerpen.be

Caignie 2016
Caignie Frans, *Majolicategels in de MAS|collectie Vleeshuis, Deel II: Ornamentaal decor*, Studierapport, www.tegels-uit-antwerpen.be

Caignie 2017
Caignie Frans, Antwerpse majolicahuisnaamplaten uit de 16de eeuw, in: *Tegel* 45/2017, 4-13.

Caignie 2018a
Caignie Frans, Antwerpse majolicahuisnaamplaten: De 'Penseeblom' teruggevonden, in: *Tegel* 46/2018, 58-59.

Caignie 2018b
Caignie Frans, Majolicanijverheid te Antwerpen - ontstaansgeschiedenis, in: *Majolica uit de bodem van het Mechelse Sint-Janshof*, Mechelse Vereniging voor Stadsarcheologie (MVSA).

Catalogus van der Oudera 1917
Catalogus der openbare veiling der schilderijen en voorwerpen nagelaten door den kunstschilder P. van der Ouderaa, bestaande uit schilderijen, oudheden, ... , meubelen, boeken, gravuren, welke plaats zal hebben in de zalen van het Koninklijk Kunstverbond (Cercle Artistique), 28 Arenbergstraat, Antwerpen, op maandag 15, dinsdag 16, donderdag 18 october 1917, ... , door het ambt van deurwaarder Fr. De Laet ... en onder het bestuur van F. & V. Claes, deskundigen ... . Uitgave Van Dieren, Antwerpen, 1917. 74 p. ill., 626 loten.

Catalogus IV [1954]
Stad Antwerpen. Oudheidkundige Musea. Vleeshuis. *Catalogus IV Glas, Ceramiek*, s.d. [1954]

Claes 1886
Claes V. et F., *Les découvertes archéologiques à Anvers pendant les travaux de rectification des quais en 1883. Conférence et exposition par V. et F. Claes*, Antwerpen 1886. SAA, BIB 09789.

Coopman en dela Montagne 1881
Coopman Theofiel en dela Montagne Victor Alexis, *Onze dichters, 1830-1880: eene halve eeuw Vlaamsche Poëzie*, 2de ed.

Daeleman 2015
Daeleman Paul, *Antwerpse brouwerijen in en rond de stad, vroeger en nu*.

De Bijbel 1981
De Bijbel uit de grondtekst vertaald. Willibrord vertaling, Katholieke Bijbelstichting Boxtel in samenwerking met de Vlaamse Bijbelstichting.
De Bock 1971
De Bock Eugène, De van Rijswijcken, in: *Antwerpen, tijdschrift der stad Antwerpen*, Dienst voor Toerisme, 1971, 64-71.

Degueldre 2011
Degueldre Gilberte, *Kadastrale ligger van Antwerpen 1584-1585, proeve van reconstructie op de vooravond van de scheiding der Nederlanden*.

de Lattin 1940-1945
de Lattin Amand, *Evoluties van het Antwerpsche stadsbeeld: geschiedkundige kronijken*, Deel VI, Jan Steven Werbrouck, maire van Antwerpen, 155.

De Vos et al. 2018
De Vos Annemie, Vandevijvere Melissa, Caignie Frans, Baeck Mario, Van der Snickt Geert, Restauration of *The Conversion of Saul*: New techniques in the treatment of Flemish sixteenth century Antwerp tile panels, in: *Journal of the Tiles and Architectural Ceramics Society*, Volume 24, 2018, 34-45.

Ernalsteen 1933
Ernalsteen Jos, *In Memoriam Frans Claes*, Braeckmans, Brecht. Overdruk uit Oudheid en Kunst.

Duverger 1984
Duverger Erik, *Antwerpse kunstinventarissen uit de zeventiende eeuw*. (SAA, Handbib 105#1204).

Dumortier 1991
Dumortier Claire, Description d'un atelier de majoliques à Anvers au XVIème et début XVIIème siècle, in: Timothy Wilson (ed.) *Italian Renaissance pottery*, papers written in association with a colloquium at the British Museum, 241-246

Dumortier 2002
Dumortier Claire, Céramique de la Renaissance à Anvers, De Venise à Delft.

Gedenkboek 1932
Gedenkboek Frans Claes: Museum "De Gulden Spoor" te Antwerpen, *Antwerpen's Oudheidkundige Kring*, Antwerpen.

Génard 1886-1892
Génard Pieter, *Anvers à travers les âges*, delen 1 & 2, Brussel.

Génard 1890
Génard Pieter, Aanteekening over een tafereel in majolica te Antwerpen in 1547 gemaakt, in: *Bulletijn 1887-1890*, Bijlage, 196-201.

Génard 1876
Génard Pieter, Catalogue du Musée d'antiquités d'Anvers, 1876;

Génard 1881
Génard Pieter, Catalogue du Musée d'antiquités d'Anvers, 2e édition, 1881;

Génard 1885
Génard Pieter, Catalogue du Musée d'antiquités d'Anvers, 3e édition, 1885.

Génard 1892
Génard Pieter, Catalogue of the Museum of Antiquities in Antwerp, Translation from the French of the 3rd edition, 1892.

Génard 1894
Génard Pieter, Catalogue du Musée d'antiquités d'Anvers, 4e édition, 1894.

Geudens 1895
Geudens Edmond, *Het Antwerps knechtjeshuis sedert zijn voorhistorisch tijdperk tot op onzer dagen*.

Geyskens en Caignie 2021
Geyskens Leo en Caignie Frans, De majolicapapkommen van het Maagdenhuis. Beschrijvende en vergelijkende studie. *Rapporten van het stedelijk informatiecentrum archeologie en monumentenzorg*, 22. https://www.antwerpenmorgen.be/nl/projecten/publicaties-archeologie/tijdlijn of
http://www.tegels-uit-antwerpen/be item (2021) Papkommen

Gittens 1904
Gittens Frans, *De Maire van Antwerpen: vaderlandsch drama in vijf bedrijven.*

Gorissen 1974
Gorissen Livinus, *Een genealogische schets van de familie Werbrouck*.

Hillewaert 1992
Hillewaert B., The introduction of tin-glazing in Northwestern Europe, in: *Medieval Europe 1992, Technology and Innovation*, Pre-printed Papers, volume 3, 163-168.
Hugh Tait 1992
Hugh Tait, The earliest dated English Delftware?, in: David Gaimster and Mark Redknap (Ed.), *Everyday and Exotic Pottery from Europe c. 650-1900, Studies in honour of John G. Hurst*.
Lambrechts-Douillez 1975
Lambrechts-Douillez J. Dr., Museum Vleeshuis, Antwerpen. *Het Vleeshuis. Van vleeshal tot museum*.

Lampo 2011
Lampo Jan, *De Campusmoorden. Mijn verhaal over de moord op twee VUB-vrienden*.

Laurent 1922
Laurent Marcel, Guido di Savino and the earthenware of Antwerp, in: *The Burlington Magazine*, Volume 41, Number CCXXXVII (237), december 1922, 288-297.

Mathot 1895
Mathot L., Lambert van Ryswyck, in: *Jaarboek van het Davidsfonds*, Brugge, 1895, 98-105.

Mattheessens 1955
Mattheessens, J.-C., Mattheessens, M., Un procès sous le Premier Empire : L'octroi d'Anvers, 1811-1813, in : *Revue du Nord*, tome 37, n° 146, Avril-juin 1955. pp. 135-142. doi : https://doi.org/10.3406/rnord.1955.2172 ; https://www.persee.fr/doc/rnord_0035-2624_1955_num_37_146_2172 (gelezen 27.09.2018)

Moens 2001
Moens j., Lambert Van Rijswijck (Antwerpen) en het baken van de stad St.-Niklaas, in: *Sodipa, maandblad voor het personeel van de stad Antwerpen*, november 2001, jg. 49, nr. 1 (11?), 330-333.

Nécrologie 1946
Nécrologie, Marcel Laurent, in: *Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire*, 1946, 3e série, tôme XVIII, 88-93.

Nicaise 1937
Nicaise Henri, Notes sur les Faïenciers Italiens établis à Anvers dans le premier tiers du 16e siècle, in : *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, tome XVI, 189-202.

Paape 1794
Paape Gerrit, *de Plateelbakker of Delftsch aardewerkmaaker*, Dordrecht 1794, Amsterdam 1978.

Piccolpasso 1558
Piccolpasso Cipriano, *I tre Libri dell'Arte del Vasaio*, (*The three books of the Potter's Art*). A facsimile of the manuscript in the Victoria and Albert Museum London. Translated and introduced by Ronald Lightbown and Alan Caiger-Smith, Scolar Press, London 1980. Volume I and II, Scolar Press, London, 1980.

Prims 1936
Prims Floris, *Brieven aan deken Werbrouck (1797) over "De zaek van de clergé"*, Antwerpen: Bureel der bijdragen tot de Geschiedenis.

Ratinckx jjjj
Ratinckx Henri, *Le double guide commercial, ou livre d'adresses de la ville d'Anvers et des environs*.

Recueil 1893
Le château Werbrouck à Berchem, in: *Recueil des bulletins de la propriété 1893*, bulletin du 2 juillet, 69-73.

Rylant, de Barsée 1964-1968
Rylant, Willy, de Barsée, Lode, *Een eeuw openbare werken te Antwerpen: gedenkboek en catalogus*, Antwerpen,

Stevens 2007
Stevens Fred, 'La scène scandaleuse qui vient de se passer à Bruxelles'. De zaak Werbrouck en het octrooi van Antwerpen (1813), in: van der Eycken Michel (edit.), Houtman Erik (edit.), in: *Lach: liber amicorum Coppens Herman*, 991-1011.

Tentoonstellingscatalogus 1960
Roem der Belgische Gemeenten, 15 oktober - 15 december 1960: tentoonstelling ingericht ter gelegenheid van de honderdste verjaring der stichting van het Gemeentekrediet van België.

Thys 1893
Thys Augustin, Un drame judiciaire en 1813, in: *Recueil des bulletins de la propriété*, 1893, 103-229.

Thys 1894
Thys Augustin, *Un drame judiciaire en 1813: d'après des cocuments inédits.*
Thys 1897
Thys Augustin, *Een gerechtelijk drama in 1813: zaak Werbrouck en consoorten, naar onuitgegeven oorkonden*.

Thys 1901
Thys Augustin, *Un drame judiciaire sous l'empire français (1813-1814): affaire Werbrouck et consorts*.

Thys 1969
Thys Octaaf Hubert, *Inventaris van het familiefonds Claes,* www.familiekunde-vlaanderen.be

Thys 1973
Thys Augustin, *Historiek der straten en openbare plaatsen van Antwerpen*; heruitgave van de oorspronkelijke uitgave uit 1893.

Vande Weghe 1977
Vande Weghe Robert, *Geschiedenis van de Antwerpse straatnamen*.

Van der Straelen 1789-1790
Van der Straelen Jan Frans, Van der Straelen Jan Baptist, van Berendoncks, A., *De Kronijk van Antwerpen*, deel 3.

Van Heurck 1919
Van Heurck Emile H., Notice nécrologique sur M. Pierre van der Ouderaa, Extrait du *Bulletin de l'Académie d'Archéologie de Belgique*.

Van Uytfangh 2005
Van Uytfangh Walter, "De familie Lambert Van Rijswijck", in: *Antwerpsche Tydinghen*, Koninklijke Gidsenbond van Antwerpen, 2005, januari-februari-maart, nr. 1, 19-20.

Veilingcataloog 1894
Kataloog der verzameling boeken, oude en moderne schilderijen, prachtmeubelen, porcelein en kunstvoorwerpen nagelaten door wijlen den heer Lambert van Rijswijck [L. Van Ryswyck; Veilingcat.: Antwerpen, Zaal Verlat, 6-7/11 1894]

Veeckman (red.) 2002
Veeckman Johan (red.) met Sarah Jennings, Claire Dumortier, David Whitehouse, Frans Verhaeghe, *Majolica en Glas. Van Italië naar Antwerpen en verder. De overdracht van technologie in de 16de- begin 17de eeuw*, Antwerpen.

Warlomont 1963
Warlomont R., L'affaire Werbrouck et le régime impérial (1813), in: *Revue historique de droit français et étranger*, 57-81.